

Analysis of the Endowment Documents of Princes in the Mazandaran Province During the Qajar Era

Farshid Noroozi¹ | Hamidreza Aryanfar²

Abstract

Objective: This study aims to examine the content of the endowment documents of Qajar princes in Mazandaran Province during the Qajar period, with the aim of identifying the types of endowments and their modes of utilization.

Method and Research Design: The article employs a qualitative content analysis methods to examine and analyze the number and types of endowments, as well as the objectives and intentions of the benefactors. This method allows us to gain a deeper understanding of the social history of Iran and to identify similar patterns in other historical periods.

Findings and Conclusion: The research findings indicate that the endowments of Qajar princes in Mazandaran primarily consisted of land, shops, and baths, in that order of frequency. These endowments were allocated for purposes such as holding mourning ceremonies, supporting descendants, aiding the poor, Sayyids, and the needy, funding charitable activities, running schools, purchasing religious books, maintaining holy shrines and sacred places, repairing bridges and caravanserais, repairing water reservoirs, and providing lighting for the shrine of Al-Abbas (AS). Chronologically, 30% of these endowments were made during the reign of Mohammad Shah (1249-1264 AH), 60% during the reign of Naser al-Din Shah (1264-1313 AH), and 10% during the reign of Mozaffar al-Din Shah (1313-1324 AH).

Keywords: Qajar Period, Mazandaran Province, Endowment Documents, Philanthropic Princes.

Citation: Noroozi, F. and Aryanfar, H. (2024). Analysis of the Endowment Documents of Princes in the Mazandaran Province During the Qajar Era. *Ganjine-ye Asnad*, 34(3), 82-111.

doi: 10.30484/ganj.2024.3174

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

1. PhD in the history of Islamic Iran, Payam Noor University, Tehran, Iran. farshidnoroozi20@gmail.com

2. Assistant Professor, Iranian Studies Foundation, Tehran, Iran. aryanfar287@gmail.com

Copyright © 2024, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«135»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.30484/ganj.2024.3174

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol: 34, No: 3, Autumn 2024 | pp: 82 -111 (30) | Received: 3, Jul. 2024 | Accepted: 1, Sep. 2024

Historical research

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیمی

مقاله پژوهشی

تحلیل اسناد موقوفات شاهزادگان ایالت مازندران در دوره قاجار

فرشید نوروژی^۱ | حمیدرضا آریان فر^۲

چکیده:

هدف: بررسی محتوای اسناد موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران در دوره قاجار با هدف پی بردن به انواع موقوفات و چگونگی مصارف آن‌ها.

روش: برای بررسی و تحلیل تعداد و نوع موقوفات، و اهداف و نیات واقفان از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. این روش به ما امکان می‌دهد تا به درک عمیق‌تری از تاریخ اجتماعی ایران و شناسایی الگوهای مشابه در دوره‌های تاریخی دیگر دست یابیم.

یافته‌ها: موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران به ترتیب فراوانی شامل زمین، دکان و حمام بوده است. این موقوفات برای مصارفی چون عزاداری، تأمین هزینه‌های اولاد، اعانت به فقرا، سادات و مساکین، خیرات و مبرات، اداره مدرسه علمی، خرید کتب علمیه، تعمیر بقاع مشرفه و امکنه متبرکه، تعمیر قنطره و رباط، تعمیر آب‌انبار و تأمین روشنایی حرم حضرت عباس (ع) هزینه می‌شده‌اند. از نظر ترتیب زمانی، ۳۰ درصد از وقف‌های این شاهزادگان مربوط به دوره محمدشاه (۱۲۴۹-۱۲۶۴ ق)، ۶۰ درصد مربوط به دوره ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) و ۱۰ درصد مربوط به دوره مظفرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق) است. از نظر مکانی ۸ وقف‌نامه مربوط به شهر ساری و ۲ وقف‌نامه مربوط به شهر بارفروش (بابل امروزی) است.

نتیجه‌گیری: از یافته‌های پژوهش، می‌توان نتیجه گرفت که شاهزادگان قاجاری در مازندران نقشی به‌سزا در توسعه امور خیریه و عام‌المنفعه ایفا کرده‌اند و تنوع مصارف موقوفات آنان نشان از توجه به نیازهای گوناگون جامعه از جمله زمینه‌های مذهبی، اجتماعی، آموزشی، و زیرساختی داشته است. تعداد بیشتر وقف در دوره ناصرالدین شاه احتمالاً با ثبات نسبی و رونق اقتصادی آن دوره مرتبط بوده است و تعداد بیشتر وقف‌ها در ساری نیز اهمیت این شهر در آن زمان را نمایان می‌کند. در مجموع، این پژوهش تصویری از فعالیت‌های وقفی شاهزادگان قاجاری در مازندران و تأثیرات آن بر جامعه آن دوره را ارائه می‌دهد.

کلیدواژگان: دوره قاجار؛ ایالت مازندران؛ وقف؛ اسناد موقوفات؛ شاهزادگان واقف.

استناد: نوروژی، فرشید و آریان فر، حمیدرضا. (۱۴۰۳). تحلیل اسناد موقوفات شاهزادگان ایالت مازندران در دوره قاجار. *گنجینه اسناد*، ۳۴(۳)، ۸۲-۱۱۱ | ۱۱۱-۸۲ | ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۴.۳۱۷۴ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۴.۳۱۷۴

۱. دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
farshidnoroozi20@gmail.com
۲. استادیار بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران.
aryanfar287@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۵

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۲۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۲۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۴.۳۱۷۴

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC, ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۴، دفتر ۳، پاییز ۱۴۰۳ | صص: ۱۱۱-۸۲ (۳۰)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۱۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۱

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

شاهزادگان به‌عنوان بخشی از نخبگان و حاکمان جامعه عصر قاجار، با وقف موقوفات، به‌دنبال تحقق اهداف متعددی بودند. این اهداف شامل حمایت از مراکز آموزشی-مذهبی و خیریه، و همچنین تقویت نفوذ و اعتبار اجتماعی آنان بود. موقوفات شاهزادگان قاجاری ابزاری برای نمایش قدرت و نفوذ اجتماعی آنها بود و نگرش‌ها و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی آنان را بازتاب می‌داد.

اسناد موقوفات شاهزادگان قاجاری به‌عنوان منبعی غنی و ارزشمند، اطلاعاتی جامع و دقیق از نیت، اهداف، و تأثیرات اجتماعی و اقتصادی این موقوفات ارائه می‌دهند. این اسناد امکان بررسی دقیق‌تر ساختارهای اجتماعی و اقتصادی آن دوره را فراهم می‌آورند. تحلیل این اسناد می‌تواند به درک بهتر تغییر و تحولات اجتماعی و فرهنگی جامعه قاجاری کمک کند؛ این‌که چگونه موقوفات به‌عنوان ابزاری برای انتقال ارزش‌ها و نگرش‌های فرهنگی از نسلی به نسل دیگر عمل کرده‌اند و چگونه این نهاد در پاسخ به نیازهای جامعه و تغییرات اجتماعی و اقتصادی تطبیق یافته‌است.

مقاله حاضر با توجه به خلأ موجود در موضوع تحلیل اسناد وقف‌نامه‌های شاهزادگان ایالت مازندران^۱ در دوره قاجار به این موضوع پرداخته‌است؛ بنابراین می‌توان گفت که درباره موقوفات این گروه اجتماعی در دوره قاجار، تحقیق حاضر، نخستین کوششی است که به موضوع موقوفات شاهزادگان در دوره قاجار می‌پردازد و از این جهت دارای نوآوری است.

۲. اداره (اداره کردن) اوقاف در دوره قاجار

اوقاف دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق) را از حیث چگونگی اداره، به سه مقطع زمانی می‌توان تقسیم کرد: در مقطع زمانی اول که از آغاز حکومت قاجار در سال ۱۲۱۰ق تا ۱۲۷۱ق را دربر می‌گیرد، ثبت و اداره موقوفات و تولیت آنها، بیشتر تحت نظر و نفوذ روحانیون و مجتهدان انجام می‌شد (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۱۱۲). اگر ملکی وقفی در محل زندگی مجتهد یا روحانی برجسته‌ای بود، معمولاً برای اداره موقوفه، به نظر او توجه می‌شد. علاوه بر این، روحانیون و مجتهدان برجسته با مهر کردن ذیل اسناد موقوفه، صحت و اصالت آنها را تأیید می‌کردند (ملکم، بی تا، ص ۱۶۶؛ الگار، ۱۳۵۹، ص ۲۱).

مقطع دوم، سال ۱۲۷۱ق تا پیش از تصویب قانون اوقاف و معارف کشور (۱۳۲۸ق) را دربر می‌گیرد. در این دوره که مقارن با دوره ناصری و تلاش برای تغییر و تحول در ساختار اداری کشور بود، سعی شد مدیریت کلی امور موقوفات به وزارت‌خانه‌ای واگذار شود که با عناوینی چون «وزارت معارف و اوقاف»، «وزارت وظایف و اوقاف»، «وزارت

۱. اسناد وقف‌نامه‌های استفاده‌شده در این پژوهش، از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه گرفته شده‌است.

فواید عامه»، «وزارت معارف، اوقاف و پست» نامیده می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۴، صص ۸۸-۸۹، خورموجی، ۱۳۶۳، ص ۲۴۳).

مقطع سوم، به دوره پس از مشروطیت (۱۳۲۴ق) برمی‌گردد که مجلس شورای ملی با تصویب قانون «وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه» در سال ۱۳۲۸ق، قانونمند کردن اداره وقف و استفاده از عواید موقوفات برای توسعه معارف کشور را مدنظر قرار داد (ریاحی سامانی، ۱۳۷۸، ص ۳۴).

۳. تحلیل زمانی و مکانی وقف‌نامه‌های شاهزادگان قاجار

تحلیل زمانی و مکانی وقف‌نامه‌های شاهزادگان قاجار منعکس‌کننده پیچیدگی‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوره این حکومت است. در اوایل دوره، به دلیل تثبیت نشدن مشروعیت و نبود زیرساخت‌های کافی، حکومت قاجار در مسیر تحکیم و توسعه به راهبردهای متفاوتی متوسل شد. به‌کارگیری راهکارهایی چون ازدواج‌های متعدد فتحعلی‌شاه (سپهر، ۱۳۷۷، ص ۵۲۳؛ خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۹۷۰؛ کرزن، ۱۳۶۲، ص ۵۱۴) - که به گسترش شبکه‌ای از فرزندان و نوادگان منجر شد - بخشی از سیاست افزایش نفوذ و اقتدار خاندان قاجار در قلمرو گسترده ایران بود.

فتحعلی‌شاه با این رویکرد، نسلی از شاهزادگان را تربیت کرد که در مناطق مختلف کشور به بلوغ و جایگاه رسیدند و به تدریج هر یک به‌عنوان فرمانروایی محلی یا مقامی عالی، به منابع و دارایی‌های خاص خود دست یافتند. این شاهزادگان برای استحکام موقعیت اجتماعی و سیاسی خود، به وقف به‌عنوان ابزاری مؤثر و چندمنظوره روی آوردند. وقف از دیدگاه شاهزادگان قاجار، راهی برای کسب حمایت مذهبی، اجتماعی و حتی اقتصادی بود که به آن‌ها امکان می‌داد تا پیوندشان با جامعه و مراکز مذهبی را مستحکم کنند و وجهه‌ای خیرخواهانه به خود ببخشند.

بررسی تاریخی وقف‌نامه‌های شاهزادگان در ایالت مازندران نشان می‌دهد که این اسناد از نظر تعداد و انگیزه، در دوره‌های مختلف حکومت قاجار نوسانات محسوسی داشته‌است. برای مثال، در دوره اولیه حکومت قاجار (دوره‌های آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه از ۱۲۱۰ تا ۱۲۴۹ق)، وقف‌نامه‌ای از شاهزادگان ثبت نشده‌است. این امر می‌تواند حاکی از تمرکز بیشتر این دوره بر مسائل نظامی و سیاسی و تلاش برای ایجاد زیرساخت‌های حکومتی بوده باشد؛ در نتیجه، شاهزادگان هنوز به ثروت و استقلال مالی کافی برای وقف موقوفات دست نیافته بودند. از دوره محمدشاه (۱۲۴۹-۱۲۶۴ق) سه وقف‌نامه از شاهزادگان قاجار ایالت مازندران ثبت شده‌است که ۳۰ درصد از کل وقف‌نامه‌های این طبقه را تشکیل می‌دهد. این میزان

از موقوفات در این دوره، از آغاز تحرکات شاهزادگان برای تثبیت موقعیت مذهبی و اجتماعی‌شان خبر می‌دهد. در دوره ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، تعداد وقف‌نامه‌ها به ۶ عدد افزایش یافت که معادل ۶۰ درصد از کل وقف‌نامه‌های شاهزادگان قاجار است. این روند صعودی در موقوفات، حاکی از گسترش نفوذ شاهزادگان در مناطق مختلف و افزایش ثروت و جایگاه آن‌هاست. در این دوره، شاهزادگان از وقف به‌عنوان ابزاری کارآمد برای ایجاد زیرساخت‌های اجتماعی، مذهبی و اقتصادی استفاده کرده‌اند که بازتابی از تحولات ساختاری و تمایل آن‌ها به حفظ موقعیت و نفوذ در جامعه محلی بوده‌است.

در دوره مظفرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۳ق)، کاهش قابل توجهی در تعداد وقف‌نامه‌ها مشاهده می‌شود، به طوری که تنها یک وقف‌نامه از شاهزادگان قاجار در این دوره ثبت شده‌است، که ۱۰ درصد از کل وقف‌نامه‌های این گروه را شامل می‌شود. این کاهش چشمگیر در وقف‌نامه‌ها می‌تواند تحت تأثیر کاهش جمعیت نسل جدید شاهزادگان، تغییرات ساختاری در حکومت و نیز کاهش انگیزه شاهزادگان برای انجام وقف بوده باشد. شاهزادگان قاجاری مازندران، در انتخاب شهرهای ساری و بارفروش (بابل امروزی) برای ثبت موقوفات خود، به ترکیبی از عوامل مختلف جغرافیایی، سیاسی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی توجه داشته‌اند؛ که این توجه، این دو شهر را به مکان‌های مناسبی برای تحقق اهداف وقف تبدیل می‌کرده‌است.

از نظر اهمیت اداری و سیاسی، شهر ساری به‌عنوان مرکز ایالت مازندران نقشی کلیدی ایفا می‌کرد. ساری به دلیل مرکزیت حکومتی، محل استقرار مقامات بلندپایه دولتی و اداری ایالت بود و همین امر این امکان را به شاهزادگان قاجاری می‌داد که موقوفات خود را تحت نظارت مستقیم دولت و دستگاه‌های اداری ثبت و مدیریت کنند. نزدیکی به دستگاه‌های نظارتی، از این جهت برای شاهزادگان سودمند بود که می‌توانستند از حمایت‌های حکومتی در حفظ و مدیریت موقوفات خود بهره‌مند شوند. این حمایت‌ها هم‌چنین کمک می‌کرد تا موقوفات شاهزادگان در چارچوب‌های حقوقی و قانونی محکم‌تری قرار بگیرد.

از نظر جغرافیایی و ارتباطات تجاری، هر دو شهر ساری و بارفروش موقعیت ویژه‌ای داشتند. ساری در شبکه‌ای از مسیرهای تجاری قرار داشت که مناطق مرکزی ایران را به شمال متصل می‌کرد و از این نظر اهمیت خاصی داشت. بارفروش نیز به دلیل نزدیکی به دریای خزر و قرار گرفتن در مسیرهای تجاری مهم شمال، به مرکز تجاری و اقتصادی برجسته‌ای در ایالت مازندران تبدیل شده بود. این موقعیت تجاری، به شاهزادگان امکان می‌داد تا با وقف اموال خود در این دو شهر، درآمدهای اقتصادی پایدارتری برای اجرای نیت موقوفات خود ایجاد کنند.

از نظر جمعیت و پویایی اجتماعی، ساری و بارفروش هر دو به عنوان مراکز پرجمعیت و پرتکاپوی ایالت مازندران شناخته می‌شدند. این شهرها با جذب مهاجران، تجار و صنعتگران، به محیط‌های غنی و پویای اجتماعی و فرهنگی تبدیل شده بودند. شاهزادگان قاجاری با تمرکز موقوفات در این دو شهر می‌توانستند جایگاه و نفوذ اجتماعی خود را بهبود ببخشند و از طریق ارتباط با گروه‌های مختلف اجتماعی، به ویژه طبقات تجار، صنعتگران و علما، شبکه‌های اجتماعی و حمایت‌های مردمی خود را تقویت کنند.

از نظر مذهبی نیز، هر دو شهر به دلیل وجود حوزه‌های علمیه و مراکز مذهبی فعال، جایگاه مهمی در مازندران داشتند. ساری و بارفروش از دیرباز میزبان مراکز دینی و شخصیت‌های برجسته مذهبی بودند که در جامعه نفوذ فراوانی داشتند. شاهزادگان قاجاری با ثبت موقوفات در این شهرها، حمایت و پشتیبانی جامعه مذهبی را جلب می‌کردند و در نتیجه، جایگاه خود را در میان علمای دینی مستحکم‌تر می‌ساختند. این حمایت‌های مذهبی به شاهزادگان امکان می‌داد تا در مواقعی که به مشروعیت مذهبی و اجتماعی نیاز داشتند، از این سرمایه اجتماعی بهره بگیرند.

از نظر اقتصادی، املاک و زمین‌های هر دو شهر به دلیل موقعیت استراتژیک و ارزش تجاری خاص، اهمیت اقتصادی زیادی داشت. ثبت موقوفات در ساری و بارفروش این فرصت را به شاهزادگان قاجاری می‌داد که از درآمدهای ثابت و پایدار اجاره و بهره‌برداری از املاک برای تأمین هزینه‌های موقوفات خود استفاده کنند. ارزش زیاد املاک در این مناطق نیز سرمایه‌گذاری در این شهرها را سودمند و منطقی جلوه می‌داد. افزون‌براین، امنیت اقتصادی و رونق تجاری ساری و بارفروش به شاهزادگان اطمینان می‌داد که می‌توانند با خاطری آسوده موقوفات خود را در این شهرها ثبت کنند و از مزایای بلندمدت آن بهره‌مند شوند.

در نهایت، ترکیبی از عوامل مختلف جغرافیایی، تجاری، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی در ساری و بارفروش، شاهزادگان قاجاری را متقاعد کرد که موقوفات خود را به طور عمده در این دو شهر ثبت کنند. این انتخاب به آنان اجازه می‌داد تا اهداف مذهبی، اجتماعی و اقتصادی خود را در قالبی جامع و پایدار محقق سازند و از منابع و حمایت‌های متنوع این دو شهر برای نیل به مقاصد خویش بهره بگیرند.

تحلیل وقف‌نامه‌های شاهزادگان قاجار در دو شهر ساری و بارفروش براساس اسنادی که در اختیار نگارنده است، بیانگر آن است که اقدام به وقف در دوره‌های مختلف، با توجه به تغییرات جمعیتی، سیاسی و ساختارهای حکومتی قاجار، انگیزه‌ها و عملکردهای متفاوتی داشته است. این وقف‌ها، هم به تقویت جایگاه فردی و خانوادگی شاهزادگان

کمک می‌کرد و هم بخشی از سیاست‌های کلان قاجاریه برای حفظ و گسترش نفوذ در شهرهای ایران محسوب می‌شد.

بررسی حاضر علاوه بر نمایش انگیزه‌های مذهبی و اجتماعی خاندان قاجار، از نظر اقتصاد سیاسی نیز اهمیت دارد؛ زیرا وقف در این دوره نوعی ابزار مالی پایدار برای حفظ قدرت در برابر تحولات سیاسی و اجتماعی بوده است.

۴. ساختار و محتوای اسناد وقفی شاهزادگان قاجاری

اسناد موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران ساختاری منظم و چندبخشی دارد که هر قسمت، در تبیین نیت واقف و شرایط موقوفه نقشی کلیدی دارد. در یک سند، بررسی پنج نکته اساسی ضروری است: مرجع؛ مشخصات ظاهری؛ موضوع؛ تهیه‌کننده؛ تاریخ نگارش سند (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴، ص ۳۳۳). اسناد معمولاً با تحمیدیه آغاز می‌شوند که به ستایش خداوند و توجه به ناپایداری دنیا و فناپذیری انسان می‌پردازد. این مقدمه شامل اشعار و آیات قرآنی است و انگیزه‌های مذهبی و معنوی واقف را آشکار می‌کند. در ادامه، مشخصات واقف و موقوفه به‌طور دقیق ذکر می‌شود. نام واقف، نوع موقوفه و محل آن با تمام جزئیات بیان می‌شود تا از بروز اختلافات احتمالی در آینده جلوگیری شود. بخش بعدی شامل شرایط و قیود است که واقف برای مصرف درآمد موقوفه تعیین کرده است. این شرایط به نحوه هزینه‌کرد درآمد، و مکان و زمان اجرای نیت واقف اشاره دارد. در اسناد، متولی و ناظر موقوفه نیز معرفی می‌شوند و شرایط تولید و نظارت بر موقوفه مشخص می‌شود تا نیت واقف به‌درستی اجرا شود. در پایان، تأییدات و امضای شهود برای اعتباربخشیدن به اسناد ضروری است. اثرانگشت یا مهر برخی روحانیون و شهود نیز در حاشیه سند ثبت می‌شود.

محتوای اسناد موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران به این صورت است که قسمت «تحمیدیه» دربردارنده ابیاتی فارسی و عربی و حاوی تلمیحاتی به آیات و احادیث است. بسته به قلم نگارنده وقف‌نامه، این قسمت مختصر یا مطول است. نگارنده وقف‌نامه شاهزاده اسکندر میرزا از تحمیدیه‌ای طولانی استفاده کرده است: «حمد و ثنا محمود پاکی را سزاست که گرمابه هفت طاق افلاک به‌دست یاری حمامی قدرت کامله اش پیوسته دایر و برپاست و آبگیر سحاب و حجام بهرام و لنگ ابر و طاس مهر و تیغ هلال دلو پر از آب در آن حمام خلقت همواره موجود و مهیا است. طاهری که بندگان را به حکم «فَاطَهُرُوا» فرمان داده و به منطوقه کریمه «فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا» در طهارت و لطافت ظاهری و باطنی امر فرموده و [به] بوق بلند آوازه هدایت خلاق را به حمام تنزیه و تطهیر تکلیف نموده؛ هادئی که

به رهنمونی جامه‌دار مُکرَّمش رسول مطهر در طرفه‌العین از مسلخ فرش به خلوت سرای عرش برین راه یافته و به هم‌دستی حنای مُرَحَّمش کَفُّ الحَضیب^۱ رنگ هستی یافته. حکیمی که استاد حکمتش برای رفع ظلمت مو، بر کُمیت، روغن نوره پرداخته و به جهت غسل، جمیع نجاسات ظاهری را ظاهر ساخته. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ الظُّلُمَاتِ وَ النُّورِ جَعَلَ الْمَاءَ طَهُورًا و درود ذاکیه بر خاتم النبیین که کریمه^۲ إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا نازل در شأن او و اهل بیت طاهرین اوست و به ماءِ طهورِ شفاعت برای ازالهٔ دَنَس^۳ عُمیان^۴ عامیان در گرم‌خانهٔ قیامت شست و شو [دهد]؛ و مقدس جنابی که تا عموم عباد به آب جاری حکم نافذ الضمان او غسل ارتعاشی انقیاد^۵ ننمایند، از جنابت ذاتی بیرون نیایند و تا سراپای خود را به صابون اطاعت و لیف فرمان‌برداریش نشویند قطیفهٔ مغفرت ربانی بر دوش نگیرند و [تا] به پاک‌ی دلاک شرع انورش سر فرو نیارند، به هیچ وجه حظ آزادی نیابند و هر که گردن قبول به تیغ خلاق^۶ سنتِ اطهرش نهند در محشر علی‌رئوس الاَشهاد^۷ سرافکنده سر موئی از تقصیر بیرون نیایند که مَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي صلی الله علیه و آله و سلم؛ و بعد بر ضمیر مَهر تنویر صاف‌دلان تجربه‌آموز که آب گرم و سرد و بد و نیک جهان چشیده و از سنگ و پای قدم‌فرسای طریق جلدو جهد در امور سخت و سست زمانه رسیده‌اند محبوب و مسطور ناماند که غرض از صفابخش این صفحه که حاوی بسی فقرات واضح‌البینه است [این] که امری که سبب نجات از ماء حَمیم^۸ جوشان خزانهٔ دوزخ و موجب شکستن قولنج شاید عتاب عالم برزخ تواند گردید، جز اقدام بر خیرات و اعمال صالحه نخواهد بود» (سند کلاسۀ ۵۹/ف). نگارندهٔ وقف‌نامهٔ شاهزاده اسدالله میرزا با تحمیدیه‌ای کوتاه و وقف‌نامه را نگارش کرده است: «چون دنیای فانی مزرعهٔ سرای جاودانی [و] محل تکمیل نفوس انسانی است و هر که در مزرعهٔ دنیا تخم عملی نپاشد در خرمن آخرت برایش خوشهٔ اعلیٰ نباشد...» (سند کلاسۀ ۵۹/الف).

در قسمت معرفی فرد واقف بسته به قلم نگارنده، القاب و عناوین واقف به صورت کوتاه یا بلند ارائه می‌شود. برای نمونه نگارندهٔ وقف‌نامهٔ اسدالله میرزا در معرفی واقف، کوتاه می‌نویسد: «حضرت ملک مَنان مستطاب شهزادهٔ اعظم اکرم افخم آقای اسدالله میرزا خلف مرحوم مغفور مریخ‌شاه رحمه الله تعالی» (سند کلاسۀ ۵۹/الف). ولی نگارندهٔ وقف‌نامهٔ اسکندر میرزا در معرفی واقف به صورت مُطوّل می‌نویسد: «سرکار همایون‌فر فرخنده‌اختر و شاهزادهٔ منوچهر چهره^۹ و دارا افسر^{۱۰} دُرّه^{۱۱} صدف سلطنت و شمه^{۱۲} خاندان و خلف الصدق شهریار معدلت‌شعار و ثمرهٔ الفؤاد^{۱۳} بهین سلاله^{۱۴} السلطان سلیمان اقتدار المخصوص به تأییدات المَلِک القهار^{۱۵} اعلان‌وآب مستطاب سپهر رقاب^{۱۶}». هم‌چنین، محل موقوفه به دقت معین و حدود آن مشخص می‌شود.

۱. کَفُّ الحَضیب: ستاره‌ای سرخ رنگ به‌جانب شمال که قدما معتقد بودند چون به دایرهٔ نصف‌النهار رسد هنگام اجابت دعاست. دست رنگ شده با حنا.
۲. دَنَس: چرک؛ پلیدی.
۳. عُمیان: کوران.
۴. انقیاد: فرمان‌برداری.
۵. تیغ خلاق: استعاره‌ای از نیروی آفریننده، شکل‌دهنده، تأثیرگذار و تعیین‌کنندهٔ سنت پیامبر (ص) است.
۶. علی‌رئوس الاَشهاد: در حضور همه.
۷. حَمیم: آب گرم؛ یکی از چهار نهر دوزخ.
۸. منوچهر: بهشت‌روی؛ منو مخفف مینو است.
۹. دارا افسر: تاج‌دار. افسر: تاج پادشاهی. دارا: مخفف دارنده.
۱۰. دُرّه (دُرّه): مروارید بزرگ.
۱۱. شمه: بوی خوش؛ عطر.
۱۲. ثمرهٔ الفؤاد: میوهٔ دل؛ مجازاً فرزند.
۱۳. بهین سلاله: بهترین برگزیده.
۱۴. المَلِک القهار: خداوند.
۱۵. سپهر رقاب: سپهر؛ آسمان؛ روزگار. رقاب: گردن؛ مجازاً بندگی، تسلیم‌بودن. کل عبارت به این معناست: روزگار تحت فرمان اوست.

به دلیل این که موقوفات شاهزادگان ایالت مازندران ذیل موقوفه عام قرار می‌گیرند، واقف به ذکر «عناوین عامه» از قبیل فقرا، مؤمنین و طلاب علوم دینی و یا جهت عامه مثل مدارس، مساجد، قناطر^۱ و مقابر پرداخته است (رضایی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۰). هم‌چنین موارد مصرف درآمد موقوفه و شرایط مدنظر واقف دقیقاً قید می‌شد: «بر وقف کتب علمیه از فقه و اصول فقه و مقدمات و کتاب‌الله و زادالمعاد^۲ و سایر کتب که محتاج‌الیه محصل علوم شرعیه است و بر خیرات و مبرات و اعانت فقراء و ساداه و مساکین و سایر طاعات و عبادات و تعمیرات فنطره و رباط و تعمیر بقاع مشرفه و امکانه متبرکه علی‌الخصوص تعزیه‌داری و اقامه مصیبت حضرت سیدالشهدا و آبا و اجداد و امهات و جدات و اولاد و احفاد و اخوان و اخوات و اصحاب و انصار و شهداء بزرگوار به این معنی دوثلث از نیم دانگ را وقف فرمودند بر کتب و یک‌ثلث را بر مطلق وجوه خیر و برکه^۳. متولی مذکور در ذیل ورقه منافع و محصول نیم دانگ را در هر سنه بعد از وضع مخارج لازمه ملک وقف و تعمیرات عین موقوفه از مصالح الاملاک و بعد از وضع عشر که حق متولی می‌باشد به جعل^۴ واقف مابقی را سه قسمت نموده دو قسمت را از قرار مذکور کتاب خریداری کرده وقف نماید و یک قسمت دیگر را صرف مصارف خیریه و بریه کُلماً یصدُقُ علیه سبیلُ الخیر و البرِّ خصوصاً صرف تعزیه‌داری علی‌النحو المتعارف نماید» (سند کلاسه ۵/ک).

بعد از مشخص کردن متولی و در مواردی ناظر موقوفه «تولیت مادام‌الحویه مفروض و مرجوع است به خود واقفین و بعد از فوت یکی از واقفین به واقف دیگر [و] بعد از حیات هر دو، تولیت واگذار می‌گردد به عبدالله میرزا نور چشم خود و بعد از فوت او تولیت و اداره موقوفه واگذار می‌شود به اولاد ذکور ارشد و اصلح و اورع و اتقی فرزند عبدالله میرزا نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن [و] در صورت انقراض اولاد ذکور به اولاد اناث او العیاذ (العیاذ بالله در صورت انقراض اولاد اعم از ذکور و اناث تولیت برگزار می‌گردد با علم علماء بلده طیبه شهرستان ساری)» (سند کلاسه ۴/ک). عباراتی در لعن و نفرین کسی که برخلاف شرایط تعیین شده در وقف‌نامه عمل کند، درج می‌شد. معمولاً در آخر وقف‌نامه، آیه شریفه «فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ»^۵ تحریر می‌شد تا کسی به خود اجازه ندهد در وقف‌نامه و رقبات آن و مصارف مقرر تصرف نماید: «پذیرفت قبض^۶ و اقباض^۷ به عمل آمد و علی‌هذا قد صار^۸ هذا الملك وقفاً صحيحاً شرعياً؛ چنانچه بخواهند تغییر و تبدیل در ملک وقف مسطور بدهند، به لعنت حضرت حق تعالی و حضرت ختمی مآب و ائمه اطهار صلوات الله علیهم گرفتار شوند؛ فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ» (سند کلاسه ۵/ف). هم‌چنین در وقف‌نامه، عباراتی آورده می‌شد مبنی بر این که واقف حتی از مالکیت موقوفه دست کشیده است: «وقفاً صحیحاً»

۱. قناطر: جمع قنطره (پل بزرگ).
۲. زادالمعاد (به معنای توشه روز معاد): کتابی به زبان فارسی درباره پاره‌ای از اعمال مستحب نوشته علامه مجلسی در سال ۱۱۰۷ق. این کتاب شامل دعاها، زیارت‌ها و اعمال مستحبی در طول سال است و مختصری از احکام شرعی نیز در آن بیان شده است.
۳. برکه: برکت.
۴. به جعل: (جعلی) به نیابت، به جعل واقف: به نیابت از واقف.
۵. پس کسانی که بعد از شنیدن وصیت، آن را تغییر دهند، گناهش فقط برعهده آنان است که تغییرش می‌دهند.
۶. قبض: قبض عین موقوفه بدین معناست که طبقه اول از موقوف علیهم در وقف خاص، و حاکم در وقف عام، یا نماینده آنان، بر عین موقوفه، تصرف و استیلا عرفی پیدا کنند و آن را در اختیار بگیرند. ازنظر حقوق مدنی قبض یکی از ارکان وقف و یکی از شرایط صحت آن است.
۷. اقباض: درباب وقف، به قبض دادن و به تصرف دادن عین موقوفه را اقباض می‌گویند که معمولاً به دست واقف انجام می‌شود.
۸. صار: شد؛ گردید.

شرعياً بحيث لا يباع^١ ولا يوهب^٢ ولا يرهين^٣ ولا يورث حتى يرثها الله الذي يرث السماوات و الارضين^٥ (فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يَبْدُلُونَهُ) (سند کلاسه ١/ح).

در حاشیه سند وقف نامه، اثر انگشت یا مهر برخی از روحانیون و شهود دیگر زده می شد: «بسم الله الرحمن الرحيم، الأمر كما رقم في الورقة حرره الأقل؛ محل مهر (الراجی حسن بن محمد الموسوی).

بسم الله و له الحمد، قد وقع ما رقم في الورقة حرره الجاني^٦؛ محل مهر (عبده الراجی رضا الموسوی).

بسم الله تعالى وقع تمام ما رقم فيه من الوقف و حصول القبض و الاقباض حرره العبد الألم^٧؛ محل مهر (یا ابا القاسم) محل مهر (آقاشیخ ابوالقاسم پیش نماز).

بسم الله و له الحمد قد وقع الأمر كما زبر و سطر لدى الجاني الحائري^٨ ابن المرحوم الحاج ملا ابوالحسن الساری؛ محل مهر (عبده الراجی عبدالحسن آقای شیخ العراقرین).

بسمه الله تعالى شأنه به وكالت شفاهيه از علیا جناب نوابه علیه عالیة معظمه مکرمه مخدره شاهزاده خانم مسطوره زیدت توفیقاتها صیغه وقف به نحو مزبور جاری نمودهام قریه الی الله تعالى و قبض و اقباض شرعی به عمل آمده فی ١٦ شعبان المعظم ثیلان نیل سنه ١٣١١، حرره الراجی عفوه ربه الکریم؛ محل مهر (المتوکل علی الله عبده یوسف) (آقاشیخ یوسف شریعتمدار).

بسم الله و له الحمد قد وقع ما رقم فيه على النحو المقرر فيه به تمامه و کماله لدى فی شهر شعبان ١٣١١؛ (یا اسد الله الغالب) محل مهر (آقاشیخ ابوالقاسم پیش نماز).

هو؛ قد وقع ما رقم فيه على النحو المقرر فی الشریعه و أنا الأقل الجانی؛ محل مهر (محمد نصیر بن نصر الله شمس العلماء) (سند کلاسه ٥/ف).

مطابق مندرجات این اسناد، میزانی از درآمد حاصل از موقوفه قبل از آن که صرف نیت تعیین شده واقف شود، برای مصارف دیگری مثل حق التولیه، حق النظاره و حفظ عین موقوفه (تأمین مخارج ضروری بنا و تعمیرات لازم آن) کسر می شد: «از برای سرکار فیض آثار حضرت خامس آل عبا جناب سید الشهدا صلوات الله و السلامه [علیه] و سائر الأئمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین که همه ساله منافع آن را بعد از وضع تعمیر و مخارجات لازمه و یک عشر حق التولیه مابقی آن را در دهه عاشورا یا غیر عاشورا در خانه واقفین یا در تکیه قریه مذکور صرف و خرج تعزیه آن بزرگوار شود؛ از قبیل اطعام و چایی و تنباکو و قهوه و قلیان و پول روضه خوان و فقرائی که مستحق بوده باشند و آنچه مصارف تعزیه صادق آید.» (سند کلاسه ٤/ک).

١. لایباع: نفروختن.

٢. لایوهب: نبخشدن.

٣. لایرهین: گرونگذاشتن.

٤. لایورث: ارث نشدن.

٥. حتی يرثها الله الذي يرث السماوات و الارضين: تا زمانی که ارث برد آن را خداوندی که ارث می برد آسمانها و دو زمین را (یعنی تا روز قیامت).

٦. جانی: دوست] گرامی؛ [دوست]

٧. صمیمی؛ [دوست] عزیز. در این متن منظور نویسنده وقف نامه است.

٨. الألم: دردمند.

٨. حایر: حیران؛ سرگردان؛ سرگشته.

۵. انگیزه‌های شاهزادگان قاجاری برای ایجاد موقوفات

شاهزادگان قاجاری در دوره‌ای متأثر از تحولات سیاسی و اجتماعی، برای تثبیت و تقویت جایگاه خود در جامعه و دربار به روش‌های گوناگونی از جمله وقف اموال و دارایی‌هایشان روی آوردند. ایجاد موقوفات برای این افراد انگیزه‌های متنوع و پیچیده‌ای داشت که نه تنها از خیرخواهی و نیکوکاری سرچشمه می‌گرفت، بلکه بازتابی از سیاست‌گذاری‌های دقیق و تلاش برای حفظ قدرت، نفوذ، و همچنین دستیابی به اعتبار و حمایت اجتماعی بود.

یکی از انگیزه‌های مهم برای ایجاد موقوفات، نیاز به حفظ و پایداری قدرت خانوادگی در شرایط ناپایدار سیاسی و اقتصادی آن دوره بود. شاهزادگان قاجاری از طریق وقف بخشی از اموالشان، نه تنها دارایی‌های خود را از تهدیدات و مصادره‌ها مصون می‌کردند، بلکه با استفاده از ساختارهای وقف، امکان حفظ و انتقال این دارایی‌ها به نسل‌های آینده را هم فراهم می‌کردند. اموال وقفی براساس قوانین و سنت‌های وقت از تصرف یا مصادره در امان بودند و این موضوع، در دوره‌ای که به دلایل سیاسی و نظامی امکان از دست دادن اموال بسیار زیاد بود، اهمیت بیشتری پیدا می‌کرد. در واقع، موقوفات خاص و خانوادگی سرمایه خانواده را حبس می‌کردند تا در آینده نیز در اختیار خاندان باقی بماند.

در کنار این انگیزه، شاهزادگان قاجاری با وقف اموال و زمین‌هایشان توانستند وجهه‌ای مردمی‌تر و خوش‌نام‌تر برای خود ایجاد کنند. در آن زمان، وقف به‌عنوان عملی خیرخواهانه و الهام‌بخش شناخته می‌شد و جامعه برای واقف ارزش زیادی قائل بود. شاهزادگان با وقف اموال خود به نفع مدارس، بیمارستان‌ها، مراکز مذهبی و امور خیریه، توانستند علاوه بر کسب اعتبار دینی، تصویری از خود به‌عنوان افراد نیکوکار و حامی نیازمندان به‌نمایش بگذارند. این محبوبیت و احترام اجتماعی، در کنار تقویت جایگاه آن‌ها در جامعه، برایشان مزیتی سیاسی نیز به‌همراه داشت. در واقع، آن‌ها با افزایش رضایت عمومی و ایجاد پیوند عاطفی و دینی با مردم، پشتیبانی بیشتری از طبقات مختلف جامعه کسب می‌کردند.

از سوی دیگر، انگیزه‌های مذهبی و دینی نیز در ایجاد موقوفات توسط شاهزادگان قاجاری نقش عمده‌ای داشت. در فرهنگ ایرانی-اسلامی، وقف به‌عنوان نوعی صدقه جاریه تلقی می‌شود که از لحاظ مذهبی، ثوابی بزرگ و پایدار به‌همراه دارد. شاهزادگان با وقف دارایی‌های خود به‌قصد کمک به نیازمندان و پشتیبانی از مراکز دینی و خیریه، هم از نظر معنوی و اخروی بهره‌مند می‌شدند و هم تصویری از خود به‌عنوان افراد دین‌دار و پرهیزگار به‌جای می‌گذاشتند. این موضوع، به‌ویژه برای شاهزادگانی که به‌لحاظ دینی پایبندتر بودند یا در پی افزایش روابط خود با روحانیون بودند، اهمیت بیشتری داشت. در نهایت، شاهزادگان با ایجاد موقوفات توانستند روابط خود را با نهادهای مذهبی

و روحانیون تقویت کنند. در دوره قاجار، علما و روحانیون نقش بسیار مهمی در جامعه داشتند و نفوذ و قدرت آن‌ها فراتر از امور مذهبی بود. شاهزادگان با وقف اموال به نفع حوزه‌های علمیه و مؤسسات دینی، حمایت روحانیون را به دست می‌آوردند و روحانیون به عنوان واسطه‌هایی قدرتمند در حفظ و تقویت جایگاه سیاسی و اجتماعی شاهزادگان عمل می‌کردند. این نزدیکی و حمایت دینی، در شرایط بحرانی و هنگام چالش‌های سیاسی و اجتماعی به شاهزادگان قدرت و نفوذ می‌بخشید و از مواضع آن‌ها در برابر تهدیدها دفاع می‌کرد.

در مجموع، انگیزه‌های شاهزادگان قاجاری برای ایجاد موقوفات، ترکیبی از انگیزه‌های اجتماعی، مذهبی و سیاسی بود که هر کدام به شکلی بخشی از نیازها و اهداف بلندمدت آن‌ها را تأمین می‌کرد. این موقوفات نه تنها به تقویت موقعیت شخصی و خانوادگی شاهزادگان کمک می‌کرد، بلکه بخشی از استراتژی قدرت و نفوذ آن‌ها در جامعه قاجار هم بود.

۶. تعداد و تنوع موقوفات شاهزادگان قاجاری

در ۱۰ سند وقف‌نامه به دست آمده از شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران در دوره قاجار، ۱۳ رقبه^۱ ثبت شده است. در موقوفات شاهزادگان قاجاری معمولاً برای هر وقف یک نوع رقبه در نظر گرفته شده است و تنها واقف یک وقف‌نامه چند نوع رقبه برای وقفش در نظر گرفته است؛ به همین دلیل تعداد موقوفات یا رقبات با تعداد واقفان اختلاف زیادی ندارد. از ۱۳ رقبه، ۸ رقبه زمین و مزرعه کشاورزی، ۱ رقبه دکان، ۱ رقبه مدرسه و ۳ رقبه حمام است که در جدول ۱ آمده است.

از ۱۳ رقبه ذکر شده در وقف‌نامه‌ها، ۸ مورد، یعنی ۶۲٪، زمین و مزارع کشاورزی است. اقتصاد شهرهای ساری و بارفروش در دوره قاجار بر مبنای زمین و مزارع کشاورزی شکل گرفته بود و این اموال در صدر فهرست دارایی‌های مردمان این شهر قرار داشت و زمین در ساری و بارفروش درآمد مستمر داشت؛ بنابراین با وقف زمین، تأمین مالی نیت واقف بعد از مرگش امنیت بیشتری داشت؛ بنابراین زمین و مزارع کشاورزی جزو اموالی بودند که شاهزادگان واقف از آن برای ایجاد وقف زیاد استفاده می‌کردند.

۱. ارکان وقف:

«وقف» در لغت به معنای «ایستادن»، «متوقف کردن» یا «بازداشتن» است. در اصطلاح شرعی و حقوقی، وقف به عمل اختصاص دادن مال یا منافع آن برای اهدافی خاص (معمولاً مذهبی، آموزشی، خیریه، و عمومی) گفته می‌شود که در مالکیت شخصی باقی نمی‌ماند و امکان فروش یا انتقال آن به دیگری وجود ندارد. فردی که وقف را دائم می‌دهد، ملک یا دارایی خود را برای استفاده دائم به نفع جامعه یا اهداف خاصی تخصیص می‌دهد؛ به طوری که اصل مال حفظ می‌شود و از منافع آن در جهت اهداف تعیین شده بهره‌برداری می‌شود. ارکان وقف به شرح زیر هستند: موقوفه، وقف‌نامه، واقف، موقوف‌علیه، رقبه، نیت، تولیت، و ناظر. «رقبه» در لغت به معنای «کردن» است. ولی در اصطلاح حقوقی و به ویژه در امور وقف، به واحد شمارش ملک یا دارایی وقفی گفته می‌شود. هر «رقبه» واحد مستقلی از دارایی وقفی است که ممکن است دارای شرایط خاصی باشد. برای مثال، یک زمین وقفی می‌تواند شامل چندین رقبه باشد که هر کدام برای هدفی مشخص وقف شده‌اند و تحت تولیت و نظارت خاص خود قرار دارند. به عبارت دیگر رقبه‌ها واحدهای مستقل یک موقوفه هستند. (ریاضی سامانی، ۱۳۹۱، ص ۱۴؛ کنتانی و بهرامی، ۱۳۹۵، صص ۱۴۰-۱).

جدول ۱

انواع موقوفات شاهزادگان قاجاری
ایالت مازندران

واقف	توضیحات موقوفه و رقبه	نوع موقوفه؛ نوع رقبه	سال وقف	کلاس واقف
سرکار عظمت مدار محمدقلی میرزا ملک آرا	وقف صریح صحیح نمود تمامت دو باب حمام، قدیم کانه ^۱ در پشت کشیک خانه و حمام جدید جنب غربی عمارت جدیدالبئی سرکاری در عمارات باغ نظر باشد.	حمام	۱۲۵۰	م/۲
لهذا سرکار همایون فر فرخنده اختر و شاهزاده منوچهرچهره و دارا فسر ذره صدف سلطنت و شمه خاندان و خلف الصدف شهریار معدلت شعاع و ثمره الفواد بهین سلاله السلطان سلیمان اقتدار المخصوص به تأییدات الملک القهار اعلا تـوایب مستطاب سپهر قباب اسکندر میرزا	وقف صحیح شرعی صریح نمودند همگی و تمامی دو دانگ از شش دانگ یک باب حمام که متصل است به عمارت عالی والا گهر که واقع گردیده است در محله درب خانه من محلات بلده ساری که از بناهای جدید نواب معزئی آلبه می باشد و محدود به حدود اربعه ذیل است و اراضی دو طرف شمالی و جنوبی آن به عمارت نشین و محوطه باحیاط آن مفتخر انجمن است و ازمست غربی و شرقی معبر آب حمام و کوچه تردد خاص و عام است.	حمام	۱۲۵۱	ف/۴
سرکار عظمت مدار محمدقلی میرزا ملک آرا	همگی و تمامی املاک و قراء حمام و دکاکین که واقع اند در بلده ساری من بلاد دارالمرز ساری و استرآباد و حومه آن و از آنچه متعلق است به هریک از املاک مفصله ذیل الکتاب من الاراضی و الصحاری و البراری و المراتع و المزارع و المجرى المیاه و الممر و المدخل و الابنيه و الابواب و الاشجار و الاخشاب و الآلات مع کل منضماته الشرعیه و ملحقاتها الاسلامیه قدیماً جدیداً شرعياً أو اصطلاحياً ذکر آتم لم یدکر؛ موقوفات مدرسه موسومه به خسرویه قریه معینه بینج لاه حومه بلده مزبوره فی ذلک.	زمین و مزارع کشا و رزی؛ دکان؛ حمام؛ مدرسه	۱۲۶۱	م/۲
شاهزاده اعظم اکرم افخم آقای اسدالله میرزا خلف مرحوم مغفور مریخ شاه رحمه الله تعالی	تمامت نیم دانگ و کسری از قریه لیلی کلا از عامر و غامر و دائره و بائتر و مزارع و مراتع و جنگل [و] صحاری از هر اسم و رسم [و] حیث لا شیء منها شیء، از قرار قبالة علی حده که از ملاک معلوم المملکیه به ایشان منتقل شد.	زمین و مزارع کشاورزی	۱۲۶۶	الف/۵۹

ناظر: «نگهبان»؛ «مشرّف»؛ «کسی که نظارت می کند». در زمینه وقف، ناظر شخصی است که وظیفه بررسی عملکرد متولی و نظارت بر آن را دارد تا اطمینان حاصل کند که نیت واقف به درستی اجرا می شوند. ناظر مقامی نظارتی در امور موقوفه محسوب می شود و می تواند ازسوی واقف یا به صورت قانونی منصوب شود تا اجرای صحیح وقف را کنترل کند. ناظر هم چنین می تواند در مواردی که تخلفی از متولی مشاهده کند، دخالت کند و متولی را به رعایت دقیق نیت وقفی ملزم سازد (ریاضی سامانی، ۱۳۹۱، ص ۱۴؛ کتعی و بهرامی، ۱۳۹۵، صص ۱۴۰-۱).

۱. کانه: موجود است آن.
۲. درب خانه: این محله اکنون بانام محله چال مسجد شناخته می شود که به واسطه مسجدی - که از محل عواید موقوفه ملک آراه در زمینی پست بنا شده بود- به این نام معروف شد و محدوده آن به خیابان شیخ طبری، خیابان انقلاب، خیابان مازان، خیابان خاقانی، میدان امام حسین (ع) می رسد. در گذشته درب خانه یا خانه شاه که جنب مجموعه حکومتی قرار داشت به مسجد جامع و محله چنارین منتهی می شد و نوعاً اعیان و اشراف ساری در آن ساکن بودند.

۳. ذکر آتم لم یدکر: ذکر شده باشد یا نشده باشد؛ ذکر شده یا نشده.

۴. خسرویه: اکنون نیز بانام مدرسه خسرویه در مقطع متوسطه اول در خیابان انقلاب کوچه خسرویه شهر ساری واقع شده است.

۵. بینج لاه: اکنون با همین نام به بخشی از شهر ساری بین بلوار آزادی و بلوار دانشجو و در ادامه خیابان ایزدطلب واقع شده است.

۶. عامر: آباد.

۷. غامر: ویران.

۸. دائر: زیر کشت.

۹. بائر: بدون کشت.

کلاسۀ اوقافی	سال وقف	نوع موقوفه؛ نوع رقبه	توضیحات موقوفه و رقبه	واقف
ک/۴	۱۲۸۱	زمین و مزارع کشاورزی	همگی و تمامی چهار دانگ و نیم از کل شش دانگ بالوخیل ^۱ مرسوم به مقام ملکی و متصرفی خود را از خشکه و آبی و توت و تلیوار ^۲ و مراتع از معموره و مخروبه که در یک فرسنگی ساری واقع است هرچه را که ملک او صادق آید من غیر استثناء شیئی من جمیع الوجوه.	علیاحضرت عفت مآب زینب خانم ملقب به شاهزاده بیگم خانم و عالی حضرت پسندیده فطرت اسدالله میرزا فرزندان مرحوم مغفور جنت مکان حبیب میرزا معروف به مریخ شاه
ع/۱۹	۱۲۸۹	زمین و مزارع کشاورزی	وقف مؤید صحیح لازم و حبس مخد صریح جازم فرمودند طلباً لمرضات الله و قربه الیه و اعتماداً علیه تمام یک ربع مشاع از کل شش دانگ قریه موسومه موزی گله ^۳ من بلوک بیشه کلا از توابع بارفروش را به جمیع اجزائها و توابعها [و] لواحقها و مجاری میاهها من العامر و الغامر و الدائر و البائر به حدودها المتصرفیه و الواقعیه بصیئت لا یخرج منها جزء و لا شیء منها شیء.	نواب مستطاب اشرف ارفع والا شاهزاده آزاده آقای عبدالله میرزا نظام العلماء ادام الله ظلاله و اطال جلاله
س/۹	۱۳۰۳	زمین و مزارع کشاورزی	مقدار نیم دانگ مشاع از یک دانگ از کل شش دانگ قریه نوده ^۴ و نیم دانگ مشاع از یک دانگ از شش دانگ قریه زوارمحله ^۵ ملکی متصرفی ایتماعی خود را که واقع است در آن قریتین موسومتین در بلوک شهر خواست ^۶ [از] توابع ساری از خشکه و آبی و مزارع و مراتع و خان قاهه ^۷ و توت و تلیوار از معموره و مخروبه از صحرای و براری و ملحقاتهما و منضماتهما و شرائهما ^۸ بلااستثناء شیئی و افزاز جزء منهما آنچه را که بوده و [در] زوارمحله صدق آید.	سنجمریزا
ک/۵	۱۳۰۴	زمین و مزارع کشاورزی	وقف مؤید شرعی و حبس صریح ملی اسلامی فرمودند قریه الی الله تعالی و طلباً لمرضاته مقدار نیم دانگ از شش دانگ قریه موزی گله من قراء بلوک بیشه کلا من توابع بارفروش را از خشکه و آبی و مراتع و مزارع و مجاری المیاه به جمیع حدودها و اجزائها، الظاهریه و الواقعیه من غیر استثناء، اثلاً	نواب مستطاب اشرف اجل اکرم امجد والا شاهزاده کیومرث میرزا الملقب [به] شاهزاده بابی الملوک زاد اجلاله و توفیقاته

۱. بالوخیل: اکنون بانام روستای مقام در بخش مرکزی شهرستان ساری واقع شده است و نام بالوخیل از بین رفته است.
۲. تلیوار: تلیوار. [ت لی] [ت لی] تلیوار است و آن خانه ای باشد که در آن گرم ابریشم نگاهدارند (برهان: آندراج). رجوع به تلیوار و تلمبار و تلمبار شود. هم چنین: تلمبار: [ت ل / ت ل] [ت ل] بنایی از چوب دارای چند طبقه ولی ارتفاع یک طبقه بیش از نیم ذرع نیست. در فرش هر طبقه برگ توت می ریزند و گرم ابریشم را روی آنها پرورش می دهند. اصلاً این لفظ اصطلاح اهل گیلان است و اکنون در تهران هم استعمال می شود (فرهنگ نظام).
۳. موزی گله: اکنون نیز به عنوان روستایی با همین نام در بخش مرکزی شهرستان بابل واقع شده است.
۴. نوده: اکنون نیز بانام نوده در بخش مرکزی شهرستان ساری واقع شده است.
۵. زوارمحله: اکنون نیز بانام روستای زوارمحله در بخش مرکزی شهرستان ساری واقع شده است.
۶. خواست: اکنون بانام بخش رودپی شناخته می شود.
۷. خان قاهه (خانقاه): خانه؛ کاروان سرا.
۸. شرائر: به معنای معایب، نواقص، مشکلات، بدهی ها یا حقوق اشخاص ثالث بر ملک.

ادامه جدول ۱

انواع موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت
مازندران

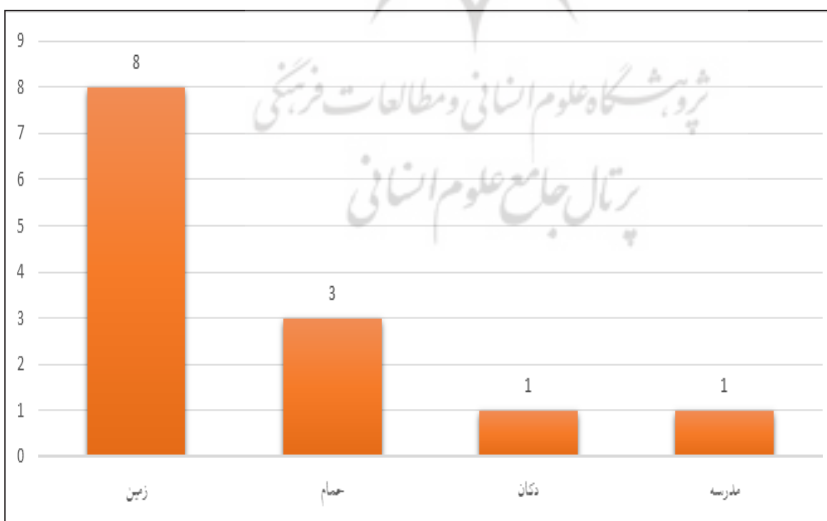

کلاسۀ اوقافی	سال وقف	نوع موقوفه؛ نوع رقبه	توضیحات موقوفه و رقبه	واقف
ف/۵	۱۳۱۱	زمین و مزارع کشاورزی	همگی و تمامی نیم دانگ از یک دانگ مشاع از شش دانگ قریه ملک آباد از دو محله بالا و پائین از قراء اندرود ساری قرب به شهر ساری صانه الله تعالی من الحوادث ^۲ ، از اراضی آبی و خشکه و خان قاهه از معموره و غیرمعموره و توت و تلیوار و مراتع معموره و غیرمعموره از اشجار و انهار و عیون و اویار [آب انبار] و ممر و مدخل و کُلُّ مَا یَتَعَلَّقُ بِهَا که آنچه ملکیت ملک آباد صادق آید بدون استثنای شیئی که محدود به حدود در قباله ملک مسطور می باشد که در آنجا مُستغنی از حدود می باشد.	شاهزاده فاطمه خانم و اسکندرمیرزا معروف به حاجی نائب الایاله رحمة الله تعالی
ح/۱	۱۳۳۱	زمین و مزارع کشاورزی	وقف مؤید صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود همگی و تمامت یک دانگ مشاع از سه دانگ مشاع ملک متصرفی از کل شش دانگ قریه حسین آباد من بلوک اندرود از مزروعی آبی و خشکه و توت و تلیوار و خان قاهه و آبدنگ قاهه ^۳ و مراتع و کافه ملحقات شرعی و عامه مُنضّات عرفیه من دون استثناء شیئی از آن یک دانگ را آنچه که صدق تالیف و ملکیت بر او نماید.	حضرت مستطاب اجل اکرم افخم نواب اشرف اسعد ارفع والا شاهزاده حاجی حبیب الله میرزا دام اقباله العالی

۱. ملک آباد: اکنون دو محله بالا و پائین روستای ملک آباد بانام روستای ملک آباد بالا و روستای ملک آباد پائین در دهستان میان دورود کوچک و در بخش مرکزی شهرستان ساری واقع شده اند.
۲. اندرود: اکنون بانام دهستان میان دورود خوانده می شود.
۳. صانه الله تعالی من الحوادث: خداوند متعال از حوادث حفظش کند.
۴. حسین آباد: اکنون نیز بانام روستای حسین آباد در بخش مرکزی شهرستان ساری واقع شده است.
۵. آب دنگ: آبی برای کوبیدن برنج که با آب کار می کند؛ دنگی که به نیروی آب حرکت می کند و با آن شلتوک برنج را می کوبند.

ادامه جدول ۱

انواع موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران

نمودار ۱

انواع موقوفات شاهزادگان ایالت مازندران در دوره قاجار

۷. انواع مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری

نیات و مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری متعدد بود. واقفان این دوره در تعیین نیات و مصارف موقوفات به دو صورت عمل می‌کردند. تعیین و درج یک نیت و مصرف برای موقوفه و یا در نظر گرفتن دو یا چند نیت یا مصرف برای موقوفه. موقوفات نوع اول تک‌کارکردی و موقوفات نوع دوم چندکارکردی نامیده می‌شوند. در موقوفات شاهزادگان قاجاری ۶ موقوفه ماهیتی تک‌کارکردی و ۴ موقوفه ماهیتی چندکارکردی دارد. برای مثال، «شاهزاده اعظم اکرم افخم آقای اسدالله میرزا خلف مرحوم مغفور مریخ‌شاه رحمه الله تعالی» تنها یک نیت برای موقوفه‌اش در نظر گرفته است: «بر جهت تعزیه جناب سید الانس و الجان^۱ خامس و خیر شباب اهل الجنان خامس اصحاب الکساء سیدنا الشهید و امامنا السعید مولانا و مولی الخافقین^۲ ابی عبدالله الحسین علیه صلوات الله رب العالمین قریه‌الی الله و طلباً لمرضات الله که همه ساله بعد از صرف مخارج ملکی و وضع آن از منافع تمامت ارتفاعات^۳ و نمات^۴ آن در ایام عاشورا و غیر آن از ایام و لیالی جمعه و غیر ذالک فی ایام السنه منوطاً به نظر المتولی صرف تعزیه آن جناب من الطعام و الشراب در بلده ساری گردد» (سند کلاسه ۵۹/الف)؛ ولی در مقابل «شاهزاده کیومرث میرزا» شش مورد مصرف را برای موقوفه خود اعلام کرده است؛ شامل: «بر وقف کتب علمیه از فقه و اصول فقه و مقدمات و کتاب الله و زادالمعاد و سایر کتب که محتاج الیه محصل علوم شرعیه است؛ و بر خیرات و مبرات و اعانت فقراء و سادات و مساکین و سایر طاعات و عبادات، و تعمیرات قطره و رباط؛ و تعمیر بقاع مشرفه و امکانه متبرکه؛ علی الخصوص تعزیه‌داری و اقامه مصیبت حضرت سیدالشهدا و آبا و اجداد و امهات و جدات و اولاد و احفاد و اخوان و اخوات و اصحاب و انصار و شهداء بزرگوار» (سند کلاسه ۵/ک).

۱. جان: جان (به فتح جیم) از ولاگان قرآن کریم و اسم جمع جن است.
۲. خافقین: شرق و غرب؛ منای خافق.
۳. ارتفاعات: محصول و دانه‌ها و غله‌های برداشت شده از زمین؛ رندها؛ عایدات.
۴. نمات (نمات): از ریشه (نمو) به معنای نمره و منافع مال است. نماتات یا متصل است یا منفصل است. منفصل قابل تجزیه است، مثل میوه درخت یا بره متولد شده از گوسفند؛ متصل قابل تجزیه و تفکیک نیست، مثل رشد درخت یا چاق شدن گوسفند.

جدول ۲

مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری
ایالت مازندران

واقف	نیت	ماهیت نیت	نوع نیت	کلاسه ووقافی
شاهزاده اعظم اکرم افخم آقای اسدالله میرزا خلف مرحوم مغفور مریخ‌شاه رحمه الله تعالی	بر جهت تعزیه جناب سید الانس و الجان خامس و خیر شباب اهل الجنان خامس اصحاب الکساء سیدنا الشهید و امامنا السعید مولانا و مولی الخافقین ابی عبدالله الحسین علیه صلوات الله رب العالمین قریه‌الی الله و طلباً لمرضات الله که همه ساله بعد از صرف مخارج ملکی و وضع آن از منافع تمامت ارتفاعات و نمات آن در ایام عاشورا و غیر آن از ایام و لیالی جمعه و غیر ذالک فی ایام السنه منوطاً به نظر المتولی صرف تعزیه آن جناب من الطعام و الشراب در بلده ساری گردد.	تک‌کارکردی	عزاداری	۵۹/الف

کلاسۀ اوقافی	نوع نیت	ماهیت نیت	نیت	واقف
ف/۵	عزاداری	تک کارکردی	بر جهت تعزیه جناب حضرت سید الشهداء امام حسین علیه السلام و اصحاب کبار و التسعة من ولده الأئمة المعصومین صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین و به نحوی که متعارف بین شیعیان است که همه ساله منافع نیم دانگ مشاع از یک دانگ از شش دانگ قریه مذکور را بعد از وضع تعمیر وارده علی حسب ^۱ و بعد از وضع یک عشر از برای متولی صرف و خرج تعزیه و روضه خوانی مردانه از جهت جناب شهید ارض کربلا حضرت امام حسین (ع) ارواحنا له الفداء و جده و آیه و أمه و اخیه و الحمزة سید الشهداء و عمه جعفر طیار فی جنان الخلد و الأئمة من ولده الطیبین الطاهرین المعصومین صلوات الله و سلامه علیه و علیهم اجمعین به نحو متعارف نماید؛ به این معنی [که] متولی آن مختار است که اطعام طعام یا شربت و چایی و اسبابی که لازم است از قبیل دیگ و مجموعه ^۲ و آفتابه لگن و ظروف و سفره و اسباب چایی خوری از قبیل سماور و قوری و استکان و قاشق برنجی و زبردستی؛ غرض آنچه اسبابی که از هر دو قسم لازم است چنانچه تلف شود و یا شکسته شود متولی از منافع ملک موقوفه بردارد و اجرت خدام از اطعام و چایی نیز لازم شود متولی بدهد و روضه خوانی حتی الامکان در خانه متولی بشود و در صورت عدم در خانه علماء و مقدسین یا در مطلق مساجد و تکایای شهر ساری نماید و زمان منحصر است به خمسه اشهر محرم الحرام و صفر المظفر و رجب المرجب و شعبان المعظم و رمضان المبارک در این ... و زمان و ایام باید صرف و خرج و روضه خوانی بشود.	شاهزاده فاطمه خانم و اسکندرمیرزا معروف به حاجی نائب الایاله رحمة الله تعالی
ح/۱	عزاداری	تک کارکردی	جهت مصارف تعزیه داری حضرت خامس آل عبا سید الشهداء روحی و ارواح العالمین له الفداء و سایر ائمه هدا صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین و سایر شهداء دشت کربلا و اصحاب و انصار ایشان که همه ساله منافع این یک دانگ را بعد از وضع مخارج لازمۀ اعیان موقوفه و زراعی، ده قسمت نموده یک عشر را از بابت حق التولیه صرف خود کند و نه عشر دیگر را واقف مادام الحیات خودش در دهه عاشورا صرف عزاداری نموده؛ مخارج به نحو متعارف از اطعام و غیره به هر نحو که متعارف است مختار است و بعد الحیاة الواقف متولی هر عصر که ماکان در خانه واقف معظم تعزیه داری نماید و در صورت حصول موانع از برای اقامه عزا در ایام عاشورا متولی مختار است در آخر ماه صفر المظفر عزاداری نماید و در صورت حصول موانع در این دو ماهه در ماه رجب المرجب و شعبان المعظم و رمضان المبارک متولی مختار خواهد بود که عزاداری نماید.	حضرت مستطاب اجل اکرم افخم نواب اشرف اسعد ارفع والا شاهزاده حاجی حبیب الله میرزا دام اقباله العالی

۱. علی حسب: به قدر کفایت؛ به اندازه روی حساب.
۲. مجموعه (مجمعه): سینی بزرگ؛ طبق پهن و گرد مسین که در آن ظروف غذا خوری گذارند و حمل کنند.

ادامه جدول ۲

مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران

کلاسۀ اوقافی	نوع نیت	ماهیت نیت	نیت	واقف
م/۲	عزاداری	تک کارکردی	بر تعزیه سرکار خامس آل عبا و گلگون کفن صحرای کربلا علیه و علی آباءه التحیه و الثناء که سرکار با اقتدار واقف که متولی امور مزبوره است منافع و مداخل دو باب حمام سرکاری را [که] صرف تعزیه سرکار سیدالشهدا در ایام عاشورا بوده به لوازم وقفیت عمل نماید.	سرکار عظمت مدار محمدقلی میرزا ملک آرا
ع/۱۹	عزاداری	تک کارکردی	بر جهت تعزیه خامس اصحاب کساء و ثالث ائمه هدی المقتول لَدَى النَّهْرَيْنِ و الذى للرسول بمنزلة العینین أبى عبد الله الحسین (ع) روحنا فداه به انحاء و مصادیق عزا بدون اقتصار و اختصار بر آکل و شرب بل به عموم طرق تعزیه و اقسام مصیبت که منافع حاصل از ربع قریه مسطوره بعد از اخراج مصالح الاملاک و امور متعلقه به تعمیر عین موقوفه و ثقیه عیون ^۱ و اصلاح و آب بندان و سایر مخارج متداوله مابقی منافع را واقف معظم یا متولی از قبل ایشان من حیث الزمان صرف در ظرف مدت سنه فرمایند و اختصار بر زمانی دون زمانی نکنند؛ لکن مراعات افضل الزمان و احسن الأوقات را کنند؛ چنانچه مادامی که صرف در شهرین محرم و صفر و ایام لیالی جمعات این دو شهر ممکن است مقدم دارند و در صورت ازدیاد منافع در ایام و لیالی جمعات شهور رجب و شعبان و رمضان خرج کنند؛ به عبارت آخری اشرف الزمان و احسن الأوقات منظور متولی باشد. چنانچه صرف در اوقات شریفه به واسطه عروضی ^۲ عارض و حدوثی ^۳ مانع متعذر یا متغیّر گردد، در هر زمان که ممکن است صرف شود و من حیث المكان مادامی که برای متولی ممکن است در خانه مخصوصه واقف معظم که مسمما به حسینیه است خرج نماید و چنانچه صرف در مکان مخصوص ممکن نیست، متولی در خانه خود صرف کند و اگر احياناً لوجوه لازمه ممکن نیست، هر جا که صلاح داند صرف کند.	نواب مستطاب اشرف ارفع والا شاهزاده آزاده آقای عبدالله میرزا نظام العلماء ادام الله ظلله و أطال جلاله
ک/۴	عزاداری	تک کارکردی	از برای سرکار فیض آثار حضرت خامس آل عبا جناب سیدالشهدا صلوات الله و السلامه [علیه] و سائر الأئمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین که همه ساله منافع آن را بعد از وضع تعمیر و مخارجات لازمه و یک عشر حق التولیه مابقی آن را در دهه عاشورا یا غیر عاشورا در خانه واقفین یا در تکیه قریه مذکور صرف و خرج تعزیه آن بزرگوار شود؛ از قبیل اطعام و چایی و تنباکو و قهوه و قلیان و پول روضه خوان و فقرائی که مستحق بوده باشند و آنچه مصارف تعزیه صادق آید.	علیا حضرت عفت مآب زینب خانم ملقب به شاهزاده بیگم خانم و عالی حضرت پسندیده فطرت اسدالله میرزا فرزندان مرحوم مغفور جنت مکان حبیب میرزا معروف به مرخ شاه

۱. ثقیه: سوراخ؛ منفذ.
۲. عیون: چشمه های آب.
۳. عروض: حاجت.
۴. حدوث: واقعه.
۵. متعذر: مشکل؛ محال.

ادامه جدول ۲

مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری
ایالت مازندران

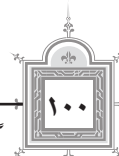

کلاسۀ اوقافی	نوع نیت	ماهیت نیت	نیت	واقف
س/۹	عزاداری؛ خیرات و مَبَرَات	چندکارکردی	بر مصارف مطلق خیرات و مَبَرَات لاسِمًا بر جهت مصارف تعزیه جناب خامس آل عبا حضرت اباعبدالله الحسین و انصار و اعوان و اولاد آن بزرگوار ارواحنا لهم الفداء قرینة الی الله تعالی و طلباً لمَرْضَاتِهِ تا در یَوْمٍ لَا یُنْفَعُ مَالٌ وَلَا بُنُونٌ ثواب وقف عاید روزگار فرخنده آثار او و والدین او گردد که همه ساله منافع و محصول که نیم دانگ پس از وضع مخارج لازمه مصالح الاملاک و عشر حق متولی بقیه منافع در خیرات و تعزیه حضرت سیدالشهدا علیه السلام به هر مصرفی و هر مکانی و زمانی که واقف و متولی صلاح می دانند صرف شود.	سنجومیرزا
ف/۴	عزاداری؛ اولاد	چندکارکردی	به سرکار فایض الانوار قوه باصره سیدالثقلین ابی عبدالله الحسین علیه الصلوة و علیه السلام بدین نحو که از وجه منافع دو دانگ آن همه ساله در ایام محرم صرف تعزیه آن امام عرب و عجم نمایند و چهار دانگ دیگر آن را نیز وقف اولاد و امجاد پاک نژاد بطنی و صلبی خود از ذکور و انثا فرمودند.	لهذا سرکار همایون قر فرخنده اختر و شاهزاده منوچهر چهره و دارا افسر دُرّه صدف سلطنت و شمه خاندان و خلف الصدق شهریار معدلت شعار و ثمره الفؤاد بیهین سلالة السلطان سلیمان اقتدار المخصوص به تأییدات الملک القهار اعلاتنواب مستطاب سپهر رقاب اسکندرمیرزا
ک/۵	عزاداری؛ اعانت فقراء و ساداة و مساکین؛ تعمیرات قنطو و رباط؛ تعمیر بقاع مشرفه و امکنة متبرکه؛ کتب علمیه	چندکارکردی	بر وقف کتب علمیه از فقه و اصول فقه و مقدمات و کتاب الله و زادالمعاد و سایر کتب که محتاج الیه محصل علوم شرعیه است و بر خیرات و مَبَرَات و اعانت فقراء و ساداة و مساکین و سایر طاعات و عبادات و تعمیرات قنطره و رباط و تعمیر بقاع مشرفه و امکنة متبرکه علی الخصوص تعزیه داری و اقامه مصیبت حضرت سیدالشهدا و آباواجداد و أمهات و جدات و اولاد و احفاد و اخوان و اخوات و اصحاب و انصار و شهداء بزرگوار به این معنی دوثلث از نیم دانگ را وقف فرمودند بر کتب و یکثلث را بر مطلق وجوه خیر و برکه. متولی مذکور در ذیل ورقه منافع و محصول نیم دانگ را در هر سنه بعد از وضع مخارج لازمه ملک وقف و تعمیرات عین موقوفه از مصالح الاملاک و بعد از وضع عشر که حق متولی می باشد به جعل واقف مابقی را سه قسمت نموده دو قسمت را از قرار مذکور کتاب خریداری کرده وقف نماید و یک قسمت دیگر را صرف مصارف خیریه و بزیه کُلّما یصدق علیه سبیل الخیر و البر خصوصاً صرف تعزیه داری علی النحو الملتعارف نماید.	نواب مستطاب اشرف اجل اکرم امجد والا شاهزاده کیومرث میرزا الملقب [به] شاهزاده بابی الملوک زاد اجلاله وتوفیقاته

۱. لاسِمًا: خصوصاً؛ به ویژه.
۲. یَوْمٍ لَا یُنْفَعُ مَالٌ وَلَا بُنُونٌ: روزی که نه مال سود می دهد و نه فرزندان (قیامت).
۳. امجاد: جمع ماجد؛ بزرگان؛ بزرگواران.
۴. برکه: برکت.
۵. به جعل: (جعلی) به نیابت. به جعل واقف؛ به نیابت از واقف.

ادامه جدول ۲

مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران

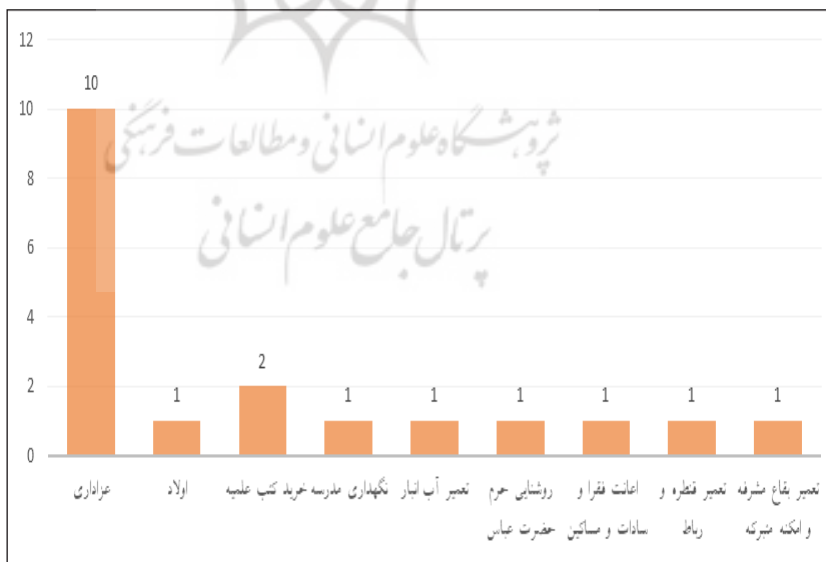

۱. وقفنامه مربوط به سال ۱۲۳۸ ق و هم‌چنین وقفنامه نواب علیه والده نواب ملک‌آرا در دسترس نویسندگان قرار نداشته‌است.
۲. یک رقبه از چهار رقبه این وقفنامه مربوط به استرآباد است و واقف نیز حاکم‌نشین ساری بوده‌است.
۳. وُصِفَ اُمِّ لَمْ یُوصَفَ: توصیف شده باشد یا نشده باشد؛ وُصِفَ شده یا نشده
۴. سُمِّیَ اُمِّ لَمْ یُسَمَّ: نام برده شده باشد یا نشده باشد؛ نام‌برده یا نبرده.

واقف	نیت	ماهیت نیت	نوع نیت	کلاسۀ اوقافی
سرکار عظمت مدار محمدقلی میرزاملک‌آرا	صرف تعزیه‌داری فی ذلک؛ صرف مدرسه فی ذلک؛ حمام صرف اخراجات مدرسه مزبوره و طلاب علوم دینیۀ ازقرار ذیل فی ذلک؛ موقوفات مدرسه نواب علیه والده نواب ملک‌آرا؛ دکاکین مختصه مدرسه باب‌تمام قریه شرف‌الدین محله ایضاً له ذلک؛ موقوفات متفرقه که باید صرف هریک از آنها ازقرار تفصیل ذیل‌الکتاب بدون زیاده و نقصان نمایند از آنچه ذکر می‌شود؛ قریه مشهوره موسوم به ملیک' دو دانگ صرف تعزیه؛ ایضاً یک دانگ کتب احادیث و عربی ابتیاع شود؛ یک دانگ دکاکین جنب آب‌انبار درب مسجد جامع که صرف تعمیر آب‌انبار بشود؛ قریه مشهوره به سَراطق واقعه در بلوک انیران استرآباد صرف روشنایی حضرت عباس (ع)؛ دو دانگ مشاع از شش دانگ اُمِّ وُصِفَ اُمِّ لَمْ یُوصَفَ اُمِّ و سُمِّیَ اُمِّ لَمْ یُسَمَّ بدون وضع و اخراج و استثناء چیزی از هریک به‌نحو مرقوم؛ و صیغه مبارکه وقف مشتمله علی الشرائط و الارکان، خالیۀ عن المفاسد و البطلان عن قِبَل الوقف الاعظم المعظم و علی قانون الشرع المکرّم سمت وقوع یافتہ.	چندکارکردی	عزاداری؛ اداره	م/۲
			مدرسه	
			علوم	
			دینی؛	
			خرید	
			کتب	
			احادیث	
			و عربی؛	
			روشنایی	
			حرم	
حضرت عباس؛				
تعمیر				
آب‌انبار				

ادامه جدول ۲

مصارف موقوفات شاهزادگان قاجاری
ایالت مازندران

نمودار ۲

انواع نیت موقوفات شاهزادگان قاجاری در
ایالت مازندران

۸. مراسم عزاداری

درصد چشمگیری از مصارف موقوفات طبقات مختلف اجتماعی ساری و بارفروش برای اقامه عزاداری ائمه اطهار و به‌ویژه امام حسین (ع) اختصاص یافته‌است. اختصاص درصد زیادی از مصارف موقوفات به تعزیه‌داری سیدالشهداء، گویای عمق ارادت و دل‌بستگی مردم این دو شهر به حضرت اباعبدالله‌الحسین (ع) است. این امر نشان‌دهنده جایگاه مراسم عاشورای حسینی در اندیشه مذهبی آنان است. مردم هم‌چنین با اختصاص موقوفات برای گرامی‌داشت واقعه عاشورا، اهتمام خود را برای زنده‌نگه‌داشتن یاد و خاطره امام سوم شیعیان نشان داده‌اند. در این راستا شاهزادگان قاجاری شهر ساری در ۱۰ مورد از ۱۹ مصرف مندرج در وقف‌نامه‌های بررسی‌شده، وقف را برای عزاداری سیدالشهداء یا سایر امامان شیعه در نظر گرفته‌اند (ر.ک جدول ۲). در ۷ مورد از این تعداد، مصرف وقف تک‌کارکردی و فقط برای روضه‌خوانی و تعزیه امام حسین (ع) در ایام محرم و صفر اختصاص یافته‌است. مثلاً «علیاحضرت عفت‌مآب زینب‌خانم ملقب به شاهزاده بیگم‌خانم و عالی‌حضرت پسندیده فطرت اسدالله‌میرزا فرزندان مرحوم مغفور جنت‌مکان حبیب‌میرزا معروف به مریخ‌شاه»، «همگی و تمامی چهار دانگ و نیم از کل شش دانگ بالوخیل مرسوم به مقام ملکی و متصرفی خود را از خشکه و آبی و توت و تلیوار و مراتع از معموره و مخروبه که در یک‌فرسنگی ساری واقع است هرچه را که ملک او صادق آید من غیر استثنا شیئی من جمیع الوجوه» برای عزاداری امام حسین (ع) وقف کرده‌اند (سند کلاسه ۴/ک). در ۳ وقف‌نامه، وقف بر عزاداری امام حسین (ع) و دیگر ائمه، در کنار سایر مصارف به‌عنوان یکی از مصارف اصلی موقوفات ذکر شده‌است. برای نمونه: «حضرت مستطاب اجل اکرم افخم نواب اشرف اسعد ارفع والا شاهزاده حاجی حبیب‌الله‌میرزا دام‌اقباله‌العالی» مصارف موقوفه خود را «تعزیه‌داری حضرت خامس آل‌عبا سیدالشهداء روحی و ارواح العالمین له‌الفداء و سایر ائمه هدا صلوات‌الله و سلامه علیهم اجمعین و سایر شهداء دشت کربلا و اصحاب و انصار ایشان» تعیین کرده‌است (سند کلاسه ۱/ح).

شاهزادگان قاجاری در تنظیم سند برخی از موقوفات عزاداری، نحوه و ترتیب مصرف وقف در تعزیه‌داری و اقلام کلی هزینه‌ها را مشخص کرده‌اند. آن‌ها در این نوع وقف، پرداخت دستمزد روضه‌خوان‌ها و وعظ، فراهم‌آوردن غذای مجانی، قهوه، چای، قند و قلیان برای جمعیت شرکت‌کننده در مراسم عزاداری را تضمین می‌کردند. در وقف‌نامه «علیاحضرت عفت‌مآب زینب‌خانم ملقب به شاهزاده بیگم‌خانم و عالی‌حضرت پسندیده فطرت اسدالله‌میرزا فرزندان مرحوم مغفور جنت‌مکان حبیب‌میرزا معروف به مریخ‌شاه» که در ماه رمضان ۱۲۸۱ق تنظیم شده آمده‌است: «در دهه عاشورا یا غیر عاشورا

در خانه واقفین یا در تکیه قریه مذکور صرف و خرج تعزیه آن بزرگوار شود از قبیل اطعام و چایی و تنباکو و قهوه و قلیان و پول روضه خوان و فقرائی که مستحق بوده باشند و آنچه مصارف تعزیه صادق آید» (سند کلاسه ۴/ک). «شاهزاده فاطمه خانم و اسکندر میرزا معروف به حاجی نایب الایاله رحمه الله تعالی» نیز علاوه بر تعیین نوع پذیرایی به متولی توصیه می کنند که وسایل لازم برای تهیه این نوع پذیرایی را نیز فراهم آورد: «صرف و خرج تعزیه و روضه خوانی مردانه از جهت جناب شهید ارض کربلا حضرت امام حسین (ع) ارواحنا له الفداء و جد و آبی و اُمّه و اخیه و الحمزّه سیدالشهدا و عمه جعفر طیار فی جنان الخلد و الأئمه من ولده الطیبین الطاهرین المعصومین صلوات الله و سلامه علیه و علیهم اجمعین به نحو متعارف نماید به این معنی متولی آن مختار است که اطعام طعام یا شربت و چایی و اسبابی که لازم است از قبیل دیگ و مجموعه و آفتابه لگن و ظروف و سفره و اسباب چایی خوری از قبیل سماور و قوری و استکان و قاشق برنجی و زیردستی، غرض آنچه اسبابی که از هر دو قسم لازم است...» تهیه نماید (سند کلاسه ۵/ف).

۹. خیرات و امور عام المنفعه

طی این دوره، شاهزادگان قاجاری دو شهر ساری و بارفروش، بخشی از موقوفاتشان را برای خیرات و مبرات در نظر گرفته اند. در این زمینه از ۱۹ مورد مصرف موقوفات شاهزادگان، ۶ مورد، یعنی ۳۲ درصد، به این امور اختصاص یافته است (ر.ک جدول ۲). خیرات و امور عام المنفعه شامل موارد مختلفی از جمله اعانت فقراء و سادات و مساکین، تعمیر آب انبار، اداره مدرسه، روشنایی حرم حضرت عباس، تعمیر قنطره و رباط، تعمیر بقاع مشرفه و امکنه متبرکه می شده است. توجه به جنبه های خیر خواهانه و خداپسندانه وقف سبب می شد تا واقفان در تعیین مصارف خیرات و مبرات موقوفاتشان قیدی تعیین نکنند. برای نمونه: «نواب مستطاب اشرف اجل اکرم امجد والا شاهزاده کیومرث میرزا الملقب [به] شاهزاده بابی الملوک زاد اجلاله و توفیقاته» در محرم ۱۳۰۴ ق «مقدار نیم دانگ از شش دانگ قریه موزی گله من قراء بلوک بیشه من توابع بارفروش ساری را از خشکه و آبی و مراتع و مزارع و مجاری المیاه به جمیع حدودها و اجزائها الظاهریه و الواقعیه من غیر استثناء اثلاثاً» برای کمک به فقرا و سادات و مساکین وقف کرد (سند کلاسه ۵/ک). شاهزادگان قاجاری با هدف رفع برخی از مشکلات اجتماعی، موقوفاتی را هم با نیت مصارف «امور عام المنفعه» ایجاد کرده اند. در این نوع موقوفات، شاهزادگان واقف با تعیین مصارفی چون تعمیر آب انبار، اداره مدرسه، تعمیر قنطره و رباط، تعمیر بقاع مشرفه و امکنه متبرکه در راستای کاستن از بعضی از معضلات زندگی عامه مردم قدم برداشته اند.

۱۰. امور فرهنگی و تهیه کتب علوم دینی طلاب

یکی دیگر از نیات موقوفات شاهزادگان قاجاری دو شهر ساری و بارفروش در دوره قاجار، نگاه آن‌ها به موضوعات فرهنگی و مراکز آموزشی است؛ به طوری که ۳ مورد (۱۶ درصد) از مصارف موقوفات آن‌ها به خرید کتب علوم دینی، تأمین معیشت طلاب و تأمین اخراجات مدرسه علوم دینی اختصاص یافته است. برای نمونه: «سرکار عظمت مدار ملک آرا» این اموال را برای کمک به طلاب علوم دینیه و تهیه کتب وقف کرده است: «موقوفات مدرسه موسومه به خسرویہ قریه معینه بینج‌لو حومه بلدۀ مزبورہ فی ذلک صرف مدرسه فی ذلک؛ حمام صرف اخراجات مدرسه مزبورہ و طلاب علوم دینیه از قرار ذیل فی ذلک؛ دکاکین مختصه مدرسه باب تمام قریه شرف‌الدین محلہ ایضاً له ذلک؛ قریه مشهوره موسومه به ملیک... ایضاً یک دانگ کتب احادیث و عربیہ ابتیاع شود» (سند کلاسہ ۳/ش). یا «نواب مستطاب اشرف اجل اکرم امجد والا شاهزادہ کیومرث میرزا الملقب [به] شاهزادہ بابی الملوک» بخشی از عواید موقوفه‌اش را برای تهیه «کتب علمیه از فقه و اصول فقه و مقدمات و کتاب‌الله و زادالمعاد و سایر کتب که محتاج‌الیہ محصل علوم شرعیہ است» وقف کرده است (سند کلاسہ ۵/ک). به دلیل گفتمان مذهبی حاکم بر جامعه، توجه واقفان در تعیین مصدق این نیات به ترویج علوم دینی و تأمین هزینه حوزه‌های علمیه و طلاب علوم دینی معطوف بوده است.

۱۱. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که موقوفات شاهزادگان قاجاری در ایالت مازندران نه تنها به عنوان ابزاری برای نمایش سخاوت و نیکوکاری عمل کرده‌اند، بلکه در رشد اجتماعی و اقتصادی جامعه آن زمان هم نقش مهمی ایفا کرده‌اند. تحلیل اسناد نشان می‌دهد که این موقوفات به طور گسترده‌ای برای مصارف مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مانند عزاداری، تأمین هزینه‌های اولاد، اعانت به فقرا و سادات و مساکین، خیرات و مبرات، اداره مدرسه، خرید کتب علمیه، تعمیر بقاع مشرفه و امکان متبرکه، تعمیر قنطره و ریاط، تعمیر آب‌انبار و تأمین روشنایی حرم حضرت عباس (ع) به کار رفته‌اند که این موضوع نشان‌دهنده توجه شاهزادگان به ارتقاء سطح زندگی اجتماعی و فرهنگی جامعه بوده است.

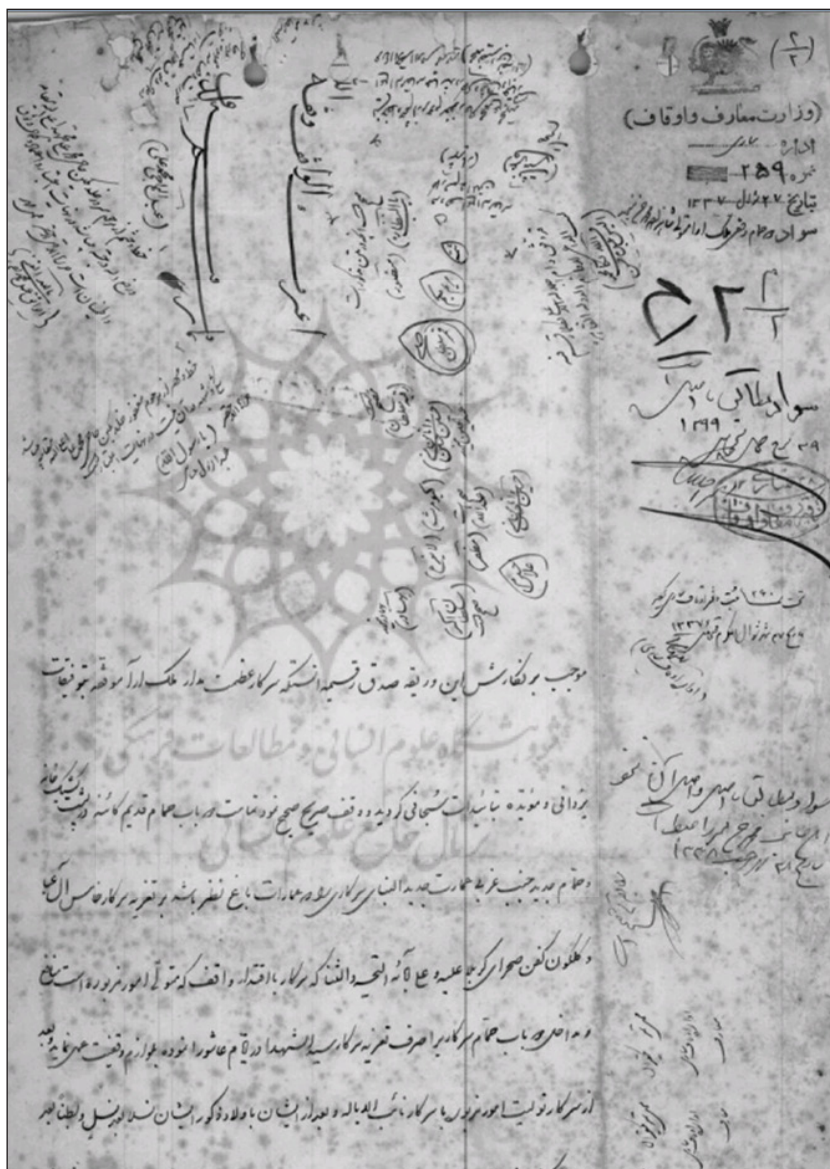
هم‌چنین توزیع زمانی موقوفات نشان می‌دهد که بیشترین فعالیت‌های وقفی در دوره ناصرالدین شاه انجام شده است که ممکن است به دلیل طولانی بودن این دوره و ثبات سیاسی و اقتصادی نسبی منتج از آن بوده باشد.

تحلیل فراوانی نوع موقوفات نیز نشان می‌دهد که زمین، دکان و حمام به ترتیب بیشترین سهم را در موقوفات شاهزادگان قاجاری ایالت مازندران داشته‌اند. این ترتیب نشان‌دهنده

اهمیت اقتصادی و اجتماعی این املاک در جامعه آن دوره است؛ به طوری که زمین به عنوان منبع اصلی تولید و درآمد، دکان به عنوان مرکز تجارت و کسب و کار، و حمام به عنوان یکی از نیازهای اساسی بهداشتی و اجتماعی، نقش مهمی در زندگی روزمره مردم ایفا می کرده اند.

تصویر برخی از اسناد

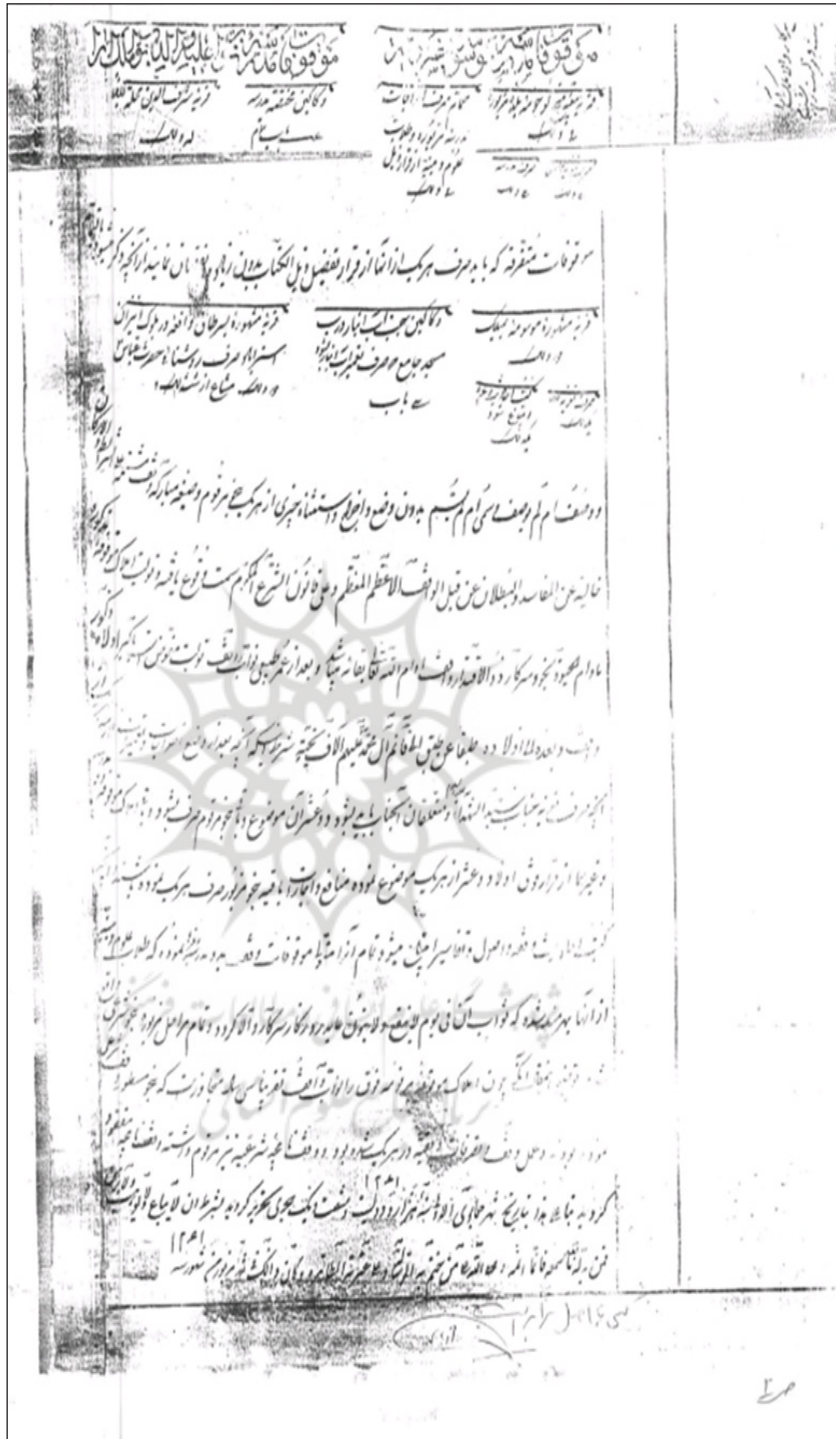
تصویر ۱

تصویر وقف نامه محمدقلی میرزا ملک آرا
(سند کلاسه ۲/م)

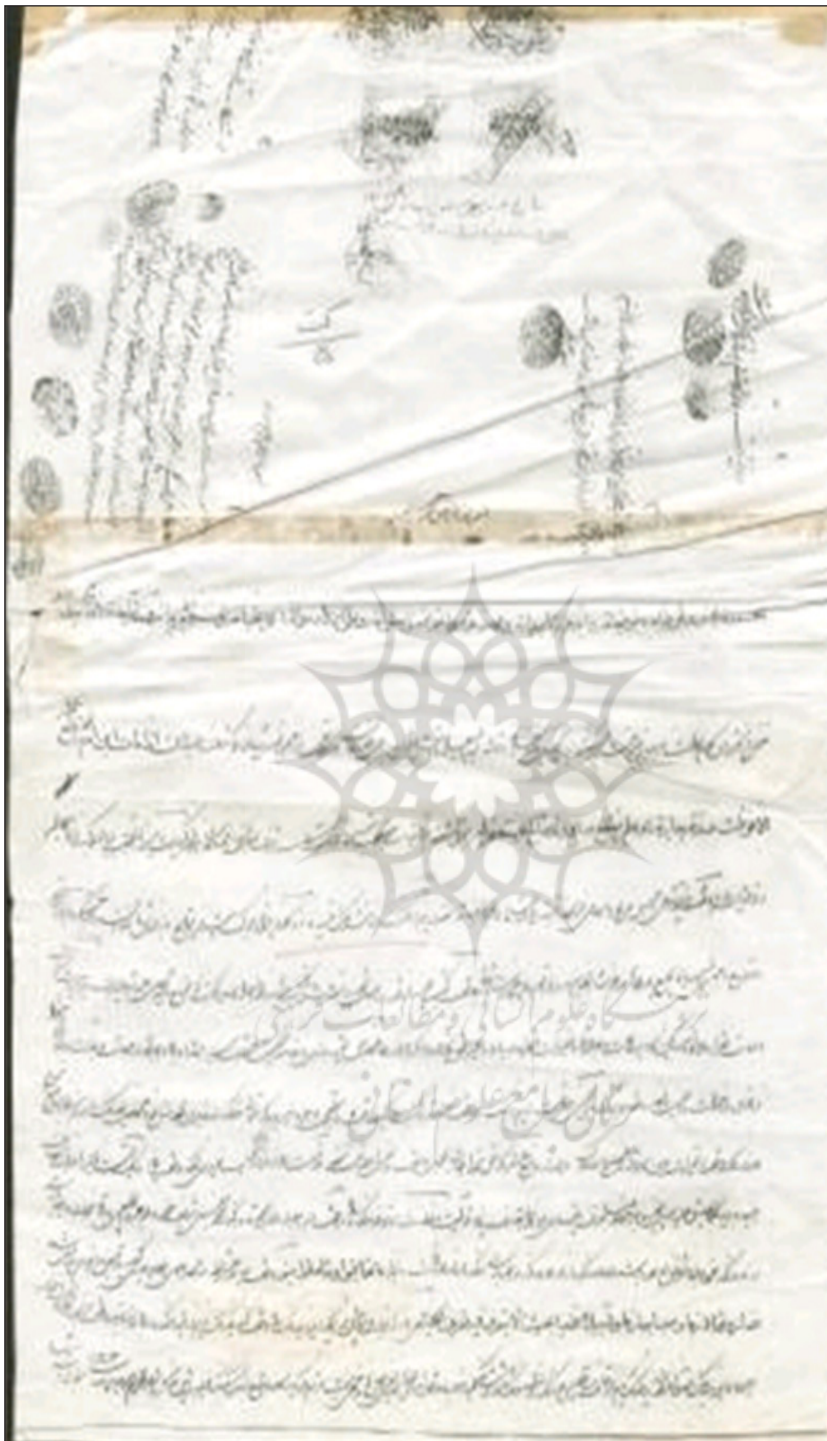
تصویر ۲
تصویر وقفنامه محمدقلی میرزا
ملک آرا (سند کلاسه ۲م)

تصویر ۳

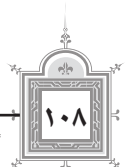
تصویر وقفنامه محمدقلی میرزا ملکآرا
(سند کلاسه ۲/م)

تصویر ۴

تصویر وقف‌نامه کیومرث میرزا (سند
کلاسه ۵/ک)

منبع

اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه^۱

اسناد کلاسه: ۵۹/الف؛ ۱/ح؛ ۹/س؛ ۱۹/ع؛ ۴/ف؛ ۵/ف؛ ۴/ک؛ ۵/ک؛ ۲/م.

کتاب

- الگار، حامد. (۱۳۵۹). *نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت*. تهران: توس.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله. (۱۳۸۰). *تاریخ ذوالقرنین*. (ناصر افشارفر، مصحح). تهران: انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خورموجی، محمدجعفر. (۱۳۳۳). *حقایق الاخبار ناصری*. (حسین خدیو جم، کوشش گر). تهران: نی.
- رضایی، امید. (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۷۸). *وقف و سیر تحولات قانون گذاری در موقوفات*. شیراز: نوید شیراز.
- ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۹۱). *بهره‌وری در قلمرو وقف و امور خیریه*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سپهر، محمدتقی خان لسان‌الملک. (۱۳۷۷). *ناسخ التواریخ، تاریخ قاجاریه*. (جمشید کیانفر، مصحح). تهران: اساطیر.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*. (محمد رضا نصیری، مقدمه نویسنده). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. (وحید ساروی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۴). *شرح زندگانی من، یا، تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*. تهران: انتشارات زوآر.
- ملکم، سرجان. (بی تا). *تاریخ ایران*. (میرزا اسماعیل حیرت، مترجم). تهران: کتاب‌فروشی سعدی.

مقاله

- شریعی، نائله؛ بهرام‌نژاد، محسن؛ عادل‌فر، باقر علی؛ فلاح توتکار، حجت. (۱۴۰۰). «تأثیر فقه شیعه بر جایگاه زنان در نظام خانواده عصر قاجار (از آغاز تا مشروطیت ۱۲۱۰-۱۳۲۴ق/۱۷۹۶-۱۹۰۶م)». *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۲ (۲۸)، صص ۱۰۵-۱۳۰. (DOI): 10.22034/jiip.2021.14170.
- کنعانی، افسانه؛ بهرامی، مهناز. (۱۳۹۵). «شرایط فقهی، حقوقی ارکان وقف». *اولین همایش ملی خیر ماندگار*. پژوهشگاه مطالعات وقف و نیکوکاری.

۱. اسناد وقف‌نامه‌های مورد استفاده در این پژوهش، از پرونده الکترونیک موقوفات در سامانه جامع موقوفات و بقاع متبرکه سازمان اوقاف و امور خیریه گرفته شده است.

English Translation of References

Documents

Asnād-e Sāzmān-e Owqāf va Omur-e Xeyriyeh (Documents of the Organization of Endowments and Charitable Affairs)

The classified documents used in the article:

الف; 1/ح; 9/س; 19/ع; 4/ف; 5/ف; 4/ک; 5/ک; 2/م/59. [In Persian]

Books

Algar, Hamed. (1359/1980). *“Naqš-e rowhāniyat-e pišro dar jonbeš-e mašrutiyat”* (The role of leading clergy in the constitutional movement). Tehran: Tus. [In Persian]

Curzon, George Nathaniel. (1362/1983). *“Irān va qazie-ye Irān”* (Persia and the Persian question). Translated by Vahid Saravi. Tehran: ‘Elmi Farhangi. [In Persian]

Ghaem-maghami, Jahangir. (1394/2013). *“Moqaddame-ie bar šenāxt-e asnād-e tārixi”* (An introduction to recognizing historical documents). Introduction by Mohammadreza Nafisi. Tehran: Anjoman-e Āsār-e Melli (The Association of National Works). [In Persian]

Khavari Shirazi, Mirza Fazlollah. (1380/2001). *“Tārix-e zol-qarnein: Nāme-ye Xāqān”* (Xavari Sirazi: Tarix -e Zol-Qarneyn). Edited by Naser Afsharfard. Tehran: Enteshārāt-e Ketābxāneh, muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Library, Museum and Document Center of IRAN Parliament). [In Persian]

Khormozi, Mohammad Jafar. (1363/1984). *“Haqāyeq ol-axbār-e Nāseri”* (Qajar history: Truthful Nasri news). Edited by Hossein Khadiv Jam. Tehran: Ney. [In Persian]

Malcolm, Sir John. (n. d.). *“Tārix-e Irān”* (History of Iran). Tretranslated by Mirza Esmaeel Heyrat. Tehran: Ketābforuši-ye Sādi. [In Persian]

Mostowfi, Hamdollah. (1384/2005). *“Šarh-e zendegāni-ye man yā Tārix-e ejtemā’ee va edāri-ye dowre-ye Qājārieh”* (The story of my life). Tehran: Enteshārāt-e Zovvār. [In Persian]

Rezaei, Omid. (1390/2011). *“Darāmedi bar asnād-e šar’i-ye dowre-ye Qājār”* (An

introduction to the religious documents of Qajar period). Tehran: Pažuhešgāh-e 'Olum-e Ensāni va Motāle'āt-e Farhangi (Institute for Humanities and Cultural Studies) (IHCS). [In Persian]

Riahi Samani, Nader. (1378/1999). *“Vaḡf va seyr-e tahavvolāt-e qanun-gozāri dar mowqufāt”* (Endowment and the evolution of legislation in endowments). Širāz: Navid-e širāz. [In Persian]

Riahi Samani, Nader. (1391/2012). *“Bahre-vari dar qalamrov-e vaḡf va omur-r xey-riyrh”* (Productivity in the realm of endowment and charity). Tehran: Sāzmān-e Čāp va Entesārāt-e Vezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmi (Ministry of Culture and Islamic Guidance Directorate). [In Persian]

Sepehr, Mohammad Taghi Khan Lesan Al-Molk. (1377/1998). *“Nāsex-ot-tavāriḡ: Tāriḡ-e Qājāriyeh”* (The corrector of chronologies). Edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Asātir. [In Persian]

Articles

Kanani, Afsaneh; & Bahrami, Mahnaz. (1395/2016). *“Šarāyet-e feqhi, hoḡuqi-ye arkān-e vaḡf”* (Jurisprudential and legal conditions of Waḡf foundations). Avvalin Hamāyeš-e Melli-ye Xayyer-e Māndegār. Pažuheškade-ye Motāle'āt-e Vaḡf va Niku-kāri. [In Persian]

Shariati, Naeleh; Bahramnejad, Mohsen; Adelfar, Bagher Ali; & Fallah Tootkar, Hojjat. (1400/2021). *“Ta'sir-e feqh-e šie'eh bar jāygāh-e zanān dar nezām-e xānevāde-ye 'asr-e Qajar (Az āqāz tā mašrutiyat-e 1210 – 1324 AH / 1796 – 1906 AD)”* (The impact of Shiite jurisprudence on the status of women in the Qajar family system (From the beginning to constitutionalism 1210-1324 AH/ 1796-1906 AD)). Tāriḡ-nāme-ye Irān-e Ba'd az Eslām (Journal of Iranian Islamic Period History), 12(28), pp. 105 – 130. DOI: 10.22034/jiiph.2021.14170. [In Persian]

